ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 137 (2012)

137-138, A-B

Asymmetries and inequalities in the Greek regions

Ιωάννης Παντελάδης, Μαρία Τσιάπα

doi: 10.12681/grsr.14

Copyright © 2012, Ιωάννης Παντελάδης, Μαρία Τσιάπα

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Παντελάδης Ι., & Τσιάπα Μ. (2012). Asymmetries and inequalities in the Greek regions. *The Greek Review of Social Research*, *137*, 51–84. https://doi.org/10.12681/grsr.14

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 29/03/2024 07:27:58

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 137-138 Α΄-Β΄, 2012, 51-84

Ιωάννης Παντελάδης[*], *Μαρία Τσιάπα*[**]

ΑΣΥΜΜΕΤΡΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με τη συγκεκριμένη μελέτη αναδεικνύεται η δυναμική της συγκλίσεως του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των νομών (περιφερειακών ενοτήτων) της Ελλάδας στα πλαίσια της περιόδου 1981-2008. Τα ευρήματα της μελέτης σχετικά με την υπό συνθήκη β-σύγκλιση (conditional β-convergence) και τη σ-σύγκλιση (σ-convergence) δείχνουν με τρόπο εναργή τη συγκρότηση επιμέρους χωρικών ενοτήτων με διακριτά χαρακτηριστικά, γεγονός που υποδηλοί την ύπαρξη διαπεριφερειακών και ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων. Η εν λόγω περίοδος είναι σημαντική για την εξέλιξη των χωρικών ανισοτήτων, καθώς συνδέεται άρρηκτα με τη συμμετοχή της Ελλάδας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και, κατ' επέκταση, με την ίδια τη δυναμική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η πορεία της οποίας επηρεάζει ασύμμετρα την κατανομή των παραγωγικών συστημάτων των ευρωπαϊκών περιφερειών και, επομένως, τα επίπεδα και τους αντίστοιχους ρυθμούς μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος.

Λέξεις κλειδιά: υπό συνθήκη β-σύγκλιση, δομικά χαρακτηριστικά, χωρικές ανισότητες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια της σύγκλισης παραπέμπει στην εγγύτητα των ρυθμών και των επιπέδων ανάπτυξης μεταξύ περιοχών με παρόμοια δομικά χαρακτηριστικά. Σκοπός της παρούσας εργασίας αποτελεί η ανάλυση

* Δρ Οικονομικής Γεωγραφίας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

** Δρ Οικονομικής Γεωγραφίας, Τμήμα Μηχανικών, Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

των παραγόντων εκείνων που επηρέασαν τη δυναμική της συγκλίσεως μεταξύ των ελληνικών νομών κατά την περίοδο 1981-2008.

Αναλυτικότερα διερευνώνται: α. Οι διαφοροποιήσεις που επήλθαν στα παραγωγικά συστήματα της χώρας ως αποτέλεσμα των διαρθρωτικών αδυναμιών, οι οποίες και εντάθηκαν με την είσοδο της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τις αναπτυξιακές ασυμμετρίες που δημιούργησε στη συνέχεια το νεοφιλελεύθερο πρότυπο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. β. Ο βαθμός προσαρμογής των επιμέρους χωρικών ενοτήτων στις αλλαγές του ευρύτερου οικονομικού περιβάλλοντος αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τις χωρικές ασυμμετρίες που αναπαρήχθησαν εντός του ελληνικού χώρου, ως αποτέλεσμα της λειτουργίας μηχανισμών άνισης ανάπτυξης. Οι εν λόγω μηχανισμοί σχετίζονται με τα ζητήματα της οικονομικής γεωγραφίας, των οικονομιών συγκέντρωσης και των μορφών ολοκλήρωσης των τοπικών παραγωγικών συστημάτων. γ. Η δυναμική της υπό συνθήκης β- συγκλίσεως η οποία διαφορίζεται στη βάση των διαρθρωτικών και χωρικών χαρακτηριστικών τόσο ως προς τους ρυθμούς μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος όσο και ως προς το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος (steady state level of income) δ. Η διαχρονική εξέλιξη της διασποράς του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των νομών (σ-σύγκλιση), η οποία φαίνεται να συνδέεται με την ύπαρξη έντονων διαφορών στα μακροπρόθεσμα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Η παρούσα εργασία μελετώντας τους ελληνικούς νομούς, κατά την περίοδο 1981-2008, βασίζεται σε μια οικονομετρική ανάλυση που συνδυάζει τις χρονολογικές σειρές με τα διαστρωματικά δεδομένα (panel data) ενός μοντέλου σταθερών επιδράσεων (fixed effects), ως προς τη χρονική διάσταση, χρησιμοποιώντας κυλιόμενες μέσες τιμές (rolling windows) οκταετών περιόδων.

1. ΣΥΝΤΟΜΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΣΤΙΣ ΤΑΣΕΙΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το θέμα της συγκεκριμένης μελέτης άπτεται της εξέτασης της δυναμικής της συγκλίσεως μεταξύ των ελληνικών νομών (NUTS III), γι' αυτό και αρχικά παρουσιάζουμε, με ευσύνοπτο τρόπο, τα αποτελέσματα των κυριότερων μελετών που αφορούν το ζήτημα της σύγκλισης ή απόκλισης των ελληνικών περιφερειών και των αντίστοιχων χωρικών προτύπων. Αυτό που μπορεί εξ' αρχής να λεχθεί είναι ότι τα συμπεράσματα δεν οδηγούν σε μια σαφή εικόνα ενδεχομένως

λόγω των διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων που ακολουθούνται σε κάθε περίπτωση, αλλά και λόγω των διαφορετικών χρονικών περιόδων που χρησιμοποιούνται για τη μελέτη της δυναμικής της συγκλίσεως.

Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά την απόλυτη ή υπό συνθήκη β-σύγκλιση (β-convergence) ή/και τη σ-σύγκλιση (σ-convergence) τα συμπεράσματα των μελετών διαφορίζονται ως προς την ύπαρξη σύγκλισης/απόκλισης μεταξύ των περιφερειών της Ελλάδας. Αναλυτικότερα, η μελέτη του Michelis et al. (2004) κατατείνει στην ύπαρξη β-σύγκλισης στους ελληνικούς νομούς, κατά την περίοδο 1981-1991, με ετήσιο ρυθμό συγκλίσεως μικρότερο του 2%. Επίσης, οι Christopoulos and Tsionas (2004) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι υφίσταται σύγκλιση με όρους παραγωγικότητας, στο επίπεδο των νομών, κατά την περίοδο 1971-1995, της τάξεως του 8,8%. Ομοίως, οι Λιαργκόβας, Γιαννιάς και Φωτόπουλος (2003), εξετάζοντας τη σ-σύγκλιση στη βάση ενός δείκτη ποιότητας ζωής, κατά την περίοδο 1960-2000, διαπιστώνουν άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν οι Γιαννιάς, Λιαργκόβας και Μανωλάς (1997) εξετάζοντας τη σ-σύγκλιση στις ελληνικές περιφέρειες, κατά την περίοδο 1961-1991, βάσει σειράς οικονομικών χαρακτηριστικών, καταναλωτικών, χωροταξικών, κοινωνικών, εκπαιδευτικών και ποιότητας ζωής. Άλλοι μελετητές αποδίδουν τη μείωση των ανισοτήτων στην ύφεση της οικονομίας και στις πιέσεις που ασκεί η οικονομική ολοκλήρωση (Petrakos and Saratsis, 2000), ενώ ο χαμηλός βαθμός χωρικής ολοκλήρωσης και ο δυϊσμός της παραγωγικής βάσης που χαρακτηρίζουν την ελληνική οικονομία έχουν, pari passu, συμβάλει προς την κατεύθυνση αυτή (Christopoulos and Tsionas, 2004).

Αντιθέτως, άλλες μελέτες καταλήγουν στο συμπέρασμα της απόρριψης της υπόθεσης της σύγκλισης όπως εκείνη των Petrakos και Artelaris (2008), των οποίων η ανάλυση διεξήχθη όχι μόνον με όρους κατά κεφαλήν ΑΕΠ αλλά και με όρους ενός σύνθετου δείκτη που ενσωματώνει μια σειρά μεταβλητών ευημερίας στο επίπεδο των νομών, κατά την περίοδο 1981-2004. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν οι Συριόπουλος, Λαμπριανίδης και Αστερίου (1997) ως προς το επίπεδο των νομών, κατά την περίοδο 1981-1991, καθώς και οι Siriopoulos και Asteriou (1998), σε επίπεδο περιφερειών, στα πλαίσια της περιόδου 1971-1996, όπου τεκμαίρεται αύξηση των ανισοτήτων.

Μικτές τάσεις αποδοχής και απόρριψης τάσεων σύγκλισης παρουσιάζεται από σειρά άλλων εργασιών, όπως των Benos και Karagiannis

(2008), όπου αποδεικνύεται ότι στο επίπεδο των περιφερειών (NUTS II) δεν επαληθεύεται η υπόθεση της σύγκλισης σε αντίθεση με τους νομούς (NUTS III), οι οποίοι εκτιμάται ότι συγκλίνουν σε διαφορετικά μακροπρόθεσμα επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος, κατά την περίοδο 1971-2003 (με ρυθμό της τάξεως του 2,5-3,5%), με τη διαφοροποιητική δυναμική να είναι έντονη μεταξύ των πλουσιότερων και των φτωχότερων νομών στα πλαίσια της υπό συνθήκης β-σύγκλισης. Επίσης, η κατανομή του κατά κεφαλήν ΑΕΠ μεταξύ των νομών φαίνεται διαχρονικά να καθίσταται περισσότερο άνιση στα πλαίσια της μελέτης τους για την σ-σύγκλιση. Οι Siriopoulos και Asteriou (1997) υποστηρίζουν ότι οι τάσεις σύγκλισης διαφορίζονται σε επίπεδο περιφερειών υπό την έννοια του δυϊσμού, δηλαδή ότι οι περιφέρειες του νότιου (βόρειου) τμήματος της χώρας συγκλίνουν μεταξύ τους κατά την υποπερίοδο 1981-1996 (από τη συνολικά επισκοπούμενη περίοδο 1971-1996). Οι Φωτόπουλος, Γιαννιάς και Λιαργκόβας (2002) υποστηρίζουν σύγκλιση τύπου β στους νομούς κατά την περίοδο 1970-1981 (3,5%), 1981-1994 (2,4%) και 1970-1994 (2%), και υπό συνθήκη β-σύγκλιση κατά την περίοδο 1970-1981 και 1970-1994. Ωστόσο, η ανάλυση της χωρικής κατανομής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, με στοχαστικές διαδικασίες, δεν υποστηρίζει την οικονομική σύγκλιση. Οι Alexiadis και Tomkins (2004) δεν βρήκαν κάποιο κοινό σημείο σύγκλισης για τις περιφέρειες της Ελλάδος αλλά κατέληξαν στην ύπαρξη μιας ομάδας σύγκλισης (Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Δυτική Ελλάδα και Πελοπόννησος) για την περίοδο 1970-2000. Ο Tsionas (2002) καταλήγει σε τάσεις σύγκλισης στους νομούς κατά την περίοδο 1971-1981 (2%) και 1982-1993 (4%), ενώ, μέσω της στοχαστικής ανάλυσης της αλυσίδας Markov, παρέχει ενδείξεις για την παρουσία ομάδας νομών, αλλά και την ύπαρξη πόλωσης και δυισμού κατά την περίοδο 1971-1993. Τέλος, σειρά μελετών υποστηρίζει τη συνύπαρξη τάσεων σύγκλισης και απόκλισης με προκυκλικά χαρακτηριστικά, καθώς διαπιστώνεται αύξηση των ανισοτήτων σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης και μείωση των ανισοτήτων σε περιόδους οικονομικής ύφεσης (Petrakos and Saratsis, 2000).

2. ΑΠΟΛΥΤΗ/ΥΠΟ ΣΥΝΘΗΚΗ β-ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΚΑΙ σ-ΣΥΓΚΛΙΣΗ

Η εμπειρική έρευνα για την εισοδηματική σύγκλιση μεταξύ περιοχών με διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης στηρίχθηκε στα παλαιότερα νεοκλασικά υποδείγματα της οικονομικής μεγέθυνσης των Solow

(1956), Swan (1956), Cass (1965) and Koopmans (1965). Τα εν λόγω υποδείγματα αναπτύχθηκαν στη βάση: α. των σταθερών αποδόσεων κλίμακας και, επομένως, των φθινουσών οριακών αποδόσεων κεφαλαίου και εργασίας, β. της εξωγενώς προσδιορισμένης τεχνολογικής προόδου προσκτήσιμης, εν είδει δημόσιου αγαθού, και από τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, και γ. της αντίστοιχης κινητικότητας των συντελεστών παραγωγής.

Το βασικό οικονομετρικό υπόδειγμα που αφορά την εμπειρική διερεύνηση της νεοκλασικής θεωρίας της απόλυτης συγκλίσεως ως προς το επίπεδο του κατά κεφαλήν προϊόντος/εισοδήματος (absolute or unconditional β-convergence) και το οποίο προτάθηκε από τους Barro (1991), Barro and Sala-i-Martin (1991, 1992a, 1996) έχει την εξής μη γραμμική μορφή:

$$1/T\ln(Y_{it}/Y_{it-1})=\alpha-[(1-e^{-\beta t})/T]\ln(Y_{it-1})+[(1-e^{-\beta t})/T]\ln(Y_i^*)+u_{it} \qquad (1)$$

Όπου Y_{it} είναι το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα στην περιοχή i i=(i1,…,N) και στον χρόνο t, Y_{it-1} είναι το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα στην περιοχή i i=(i1,…,N) και στο χρόνο t-1, α είναι ο ρυθμός της κοινής τεχνολογικής προόδου, Y_i^* είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα του επιπέδου της μακροπρόθεσμης ισορροπίας (steady state level of income), uit (0, σu^2) η κατανομή του διαταρακτικού όρου με μηδενικό μέσο και διακύμανση σταθερή και ανεξάρτητη ως προς το χρόνο (t) και τη συγκεκριμένη περιοχή i (χώρα/περιφέρεια). Ο διαταρακτικός όρος ενσωματώνει τις τυχαίες μεταβολές (temporary shocks) είτε σε σχέση με τη ζήτηση είτε σε σχέση με την προσφορά.

Εάν υποθέσουμε ότι οι οικονομίες, λόγω κοινής τεχνολογικής προόδου, προσεγγίζουν ένα κοινό, μακροπρόθεσμα, επίπεδο ισορροπίας του κατά κεφαλήν εισοδήματος (common steady state level of income), έτσι που $Y_i^*=Y^*$, τότε ο όρος $[(1-e^{-\beta t})/T]\ln(Y_i^*)$ της σχέσης (1) ενσωματώνεται στο σταθερό όρο της συνάρτησης, και δοθέντος ότι $0<\beta<1$, τότε καθίσταται εφικτή η απόλυτη β-σύγκλιση (absolute or unconditional β-convergence).

$$1/T\ln(Y_{it}/Y_{it-1})=\alpha-[(1-e^{-\beta t})/T]\ln(Y_{it-1})+u_{it} \qquad (2)$$

Η εφαρμογή της OLS καθίσταται ευκολότερη εάν θέσουμε $b=(1-e^{-\beta t})/T$. Οπότε η (2) γίνεται:

$$1/T\ln(Y_{it}/Y_{it-1})=\alpha-b_*\ln(Y_{it-1})+u_{it} \qquad (3)$$

Το αρνητικό πρόσημο μπροστά από το συντελεστή β (σχέση 2) σημαίνει πως υπάρχει πράγματι δυναμική συγκλίσεως μεταξύ περιοχών με αρχικές διαφορές στα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος, καθώς υποδηλοί αντίστροφη σχέση μεταξύ του ρυθμού μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος και του αρχικού επιπέδου του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Κατ΄ ουσίαν, ο συντελεστής β υποδηλώνει την ταχύτητα συγκλίσεως (speed of convergence), ήτοι το ποσοστό στη βάση του οποίου μειώνεται βαθμιαία η απόσταση των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών από τις περισσότερο αναπτυγμένες, τείνοντας προς το κοινό, μακροπρόθεσμα, επίπεδο ευημερίας. Ο υπολογισμός του β καθίσταται εφικτός στη βάση των σχέσεων (2) και (3) $\beta=-1/T*\ln(1-Tb)$ και διά του τύπου $H=\log(2)/\beta$ μπορούμε να υπολογίσουμε το χρονικό διάστημα που απαιτείται για να καλυφθεί κατά το ήμισυ η απόσταση (income gap) από το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος (steady state of the level of income).

Αυτό επίσης σημαίνει ότι ο ρυθμός μεγεθύνσεως του κατά κεφαλήν εισοδήματος μιας οικονομίας αποτελεί ένα κλάσμα του συντελεστή β της ταχύτητας συγκλίσεως επί των διαφορών του συγκεκριμένου επιπέδου του κατά κεφαλήν εισοδήματος (Y_{it-1}) και του μακροπρόθεσμου επιπέδου του κατά κεφαλήν εισοδήματος (Y_i^*). Δηλαδή: $dyi/dt= -\beta(Y_{it-1}-Y^*)$. Όσο μικρότερο είναι το αρχικό επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος τόσο μεγαλύτερος θα είναι και ο ρυθμός μεγεθύνσεως του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Εάν το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος (Y^*) είναι κοινό για όλες τις οικονομίες, τότε οι λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές συγκλίνουν με τις περισσότερο ανεπτυγμένες, ως προς το κοινό μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Βέβαια, οι ρυθμοί μεγεθύνσεως βαθμιαία αμβλύνονται, λόγω των φθινουσών οριακών αποδόσεων του κεφαλαίου, με το λόγο κεφαλαίου/εργασίας να προσεγγίζει τον κοινό μακροπρόθεσμο λόγο K/L (steady state ratio). Σε αυτήν την περίπτωση, οι περιοχές προσεγγίζουν το ίδιο επίπεδο ευημερίας και έναν κοινό ισόρροπο ρυθμό μεγεθύνσεως. Ο τελευταίος, επίσης, προϋποθέτει κοινό ποσοστό αποταμίευσης, επενδύσεων, αποσβέσεων και κοινό ρυθμό μεταβολής στο πληθυσμιακό/εργατικό δυναμικό.

Εάν το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος είναι διαφορετικό για κάθε οικονομία, τότε ο απλός υπολογισμός της ταχύτητας συγκλίσεως θα αφορά τη σύγκλιση ως προς το μέσο μακροπρόθεσμο κατά κεφαλήν εισόδημα όλων των περιοχών. Σε αυτήν την περίπτωση ερχόμαστε, κατ' ανάγκην, εγγύτερα στη μελέτη της

υπό συνθήκης β-σύγκλισης (conditional β-convergence), η οποία αναδεικνύει τους παράγοντες που διαφοροποιούν το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των περιοχών.

Έτσι, εάν ενσωματώσουμε σειρά από ποσοτικές μεταβλητές (χωρικές, δημογραφικές, παραγωγικών συστημάτων) στη σχέση (3). οι οποίες επηρεάζουν τη μεγεθυντική δυναμική. και ελέγχοντας τις επιδράσεις τους, τότε η αντίστροφη σχέση μεταξύ αρχικού κατά κεφαλήν εισοδήματος και ρυθμού μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος εκφράζει την υπό συνθήκη σύγκλιση και, υπό αυτήν την έννοια, η απόλυτη β-σύγκλιση καθίσταται μια ειδική περίπτωση της υπό συνθήκης β-συγκλίσεως (Sala-I-Martin, 1996). Εάν υπάρχει συστηματική επίδραση παραγόντων που διαφορίζουν τα δομικά, χωρικά, δημογραφικά ή/και τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των περιοχών τότε αφεύκτως διαφορίζεται τόσο η δυναμική της μεγεθύνσεως όσο και το μακροπρόθεσμο επίπεδο ισορροπίας του κατά κεφαλήν εισοδήματος των επιμέρους περιοχών (different steady states levels of income). Επομένως, στα πλαίσια της υπό συνθήκης β-συγκλίσεως, οι περιοχές συγκλίνουν προς το αντίστοιχο δομικό μακροπρόθεσμο επίπεδο κατά κεφαλήν εισοδήματος (convergence towards its own steady state level of income), με ταχύτητα συγκλίσεως β κοινή για όλους, καθώς οι εμπειρικές μελέτες υποθέτουν ότι η ταχύτητα συγκλίσεως παραμένει κοινή για όλες τις οικονομίες (χώρες/περιφέρειες).[1] Στην περίπτωση της υπό συνθήκης β-σύγκλισης η σχέση γίνεται:

$$1/T\ln(Y_{it}/Y_{it-1})=\alpha+(b+cx_i)_*\ln(Y_{it-1})+u_{it} \qquad (4)$$

Όπου x_i το σύνολο των μεταβλητών οι οποίες ενσωματώνουν τους παράγοντες που διαφοροποιούν τα επίπεδα του μακροπρόθεσμου κατά κεφαλήν εισοδήματος για κάθε περιοχή i (proxy steady-states variables).

Εάν υπάρχουν ευρύτερες χωρικές ενότητες περιοχών που διαφορίζονται ως προς το είδος των κοινών δομικών τους χαρακτηριστικών τότε διαφορίζονται και ως προς τα μακροπρόθεσμα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος με τη σύγκλιση να λαμβάνει χώρα εντός (within) και όχι μεταξύ (between) των διακριτών χωρικών ενοτήτων (convergence clubs). Αυτό σημαίνει ότι η υπό συνθήκη β-σύγκλιση, και

1. Αξίζει να υπομνησθεί ότι υπάρχουν και μελέτες που εντοπίζουν μια αντίστροφη σχέση μεταξύ της ταχύτητας συγκλίσεως και του μακροπρόθεσμου επιπέδου κατά κεφαλήν εισοδήματος στα πλαίσια της κάθε περιοχής (Dewhurst and Mutis-Gaitan, 1995· Kangasharju, 1998).

ο υπολογισμός του β, στα πλαίσια συγκεκριμένων οικονομετρικών υποδειγμάτων, εκφράζει τη μέση κοινή ταχύτητα συγκλίσεως με την οποία οι περιοχές συγκλίνουν εντός των επιμέρους χωρικών ενοτήτων και σε διαφορετικά μακροπρόθεσμα επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος (spatially different steady states levels of income). Ένας απλός τρόπος ανάδειξης των διαφορετικών μεγεθυντικών δυναμικών και των μακροπρόθεσμα διαφορετικών επιπέδων κατά κεφαλήν εισοδήματος είναι η ενσωμάτωση στο υπόδειγμα (4) εκτός των συγκεκριμένων χωρικών, δημογραφικών, παραγωγικών ποσοτικών μεταβλητών και των εισοδηματικών/χωρικών ψευδομεταβλητών, καθώς οι τελευταίες βοηθούν στον εντοπισμό επιμέρους ενοτήτων με διαφορές στο μακροπρόθεσμο επίπεδο εισοδήματος μεταξύ των χωρικών ενοτήτων (κοινό εντός των χωρικών ενοτήτων και διαφορετικό μεταξύ των ενοτήτων).

Χωρίς να εξαντλήσουμε το σύνολο της εκτενούς βιβλιογραφίας, θα αναφέρουμε επιγραμματικά τα σημαντικότερα θεωρητικά παραδείγματα, τα οποία αναδεικνύουν τη συστηματική επίδραση παραγόντων που διαφορίζουν την αναπτυξιακή διαδικασία. Πρόκειται τόσο για τις παλαιότερες θεωρίες της ανάπτυξης (Myrdal, 1957· Hirschman, 1958) όσο και για τα παραδείγματα της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας (Krugman, 1991) και των νέων θεωριών μεγέθυνσης (Romer, 1986 και 1990· Lucas, 1988· Grossman and Helpman, 1991· Aghion and Howitt, 1992· Easterly, 1999· Gallup et al., 1999),[2] των οποίων οι θεωρητικές υποθέσεις και, επομένως, οι προβλέψεις, είναι ριζικά διαφορετικές σε σχέση με το νεοκλασικό υπόδειγμα. Πράγματι, τα εν λόγω ριζοσπαστικά παραδείγματα, παρά τις επιμέρους διαφορές τους, στηρίζονται σε κοινές υποθέσεις προκειμένου να υπάρξει, ως δυνατότητα, η χωρική ασυμμετρία και ανισότητα και, κατ' επέκταση, η ύπαρξη χωρικά πολλαπλών ισορροπιών (multiple equilibria).

2. Οι εν λόγω θεωρίες θέτουν το ζήτημα του ανθρώπινου κεφαλαίου, των τεχνολογικών εξωτερικών οικονομιών (κοινό απόθεμα γνώσης) και, επί αυξουσών οικονομιών κλίμακας, το ζήτημα των σταθερών οριακών αποδόσεων συνολικά του κεφαλαίου. Πρόκειται, δηλαδή, για ριζικά διαφορετικές υποθέσεις με σημαντικές συνέπειες επί της διαδικασίας συγκλίσεως εν συγκρίσει με τις υποθέσεις και τις προβλέψεις των παλαιότερων νεοκλασικών υποδειγμάτων. Από την άποψη αυτή, η νεοκλασική μεταμόρφωση, στα πλαίσια των νέων θεωριών μεγέθυνσης -αν και με όρους διαφορετικούς- οδηγείται σε συμπεράσματα παρόμοια με εκείνα των ριζοσπαστικών θεωρήσεων της ασύμμετρης αναπτύξεως, παρά το γεγονός ότι η εν λόγω μεταμόρφωση προγραμματικά, τουλάχιστον, αξιώνει την πραγματολογική ανανέωση της παλαιότερης νεοκλασικής προσέγγισης. Κοντολογίς, πρόκειται για de facto ρήξη και υπέρβαση, ασχέτως της de jure εγγραφής της εντός της συγκεκριμένης νεοκλασικής παράδοσης.

Οι κοινές αυτές υποθέσεις αρθρώνονται γύρω από το ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου[3] και των αυξουσών οικονομιών κλίμακας (εσωτερικών και εξωτερικών), στη βάση της ύπαρξης ατελών μορφών αγοράς και, επομένως, της ύπαρξης ενός κρίσιμου μεγέθους αγοράς, το οποίο διαθέτουν τα ισχυρά κέντρα ενός οικονομικού χώρου. Η συγκεκριμένη, ποιοτικά και ποσοτικά, δομή της αγοράς σε συνδυασμό με την έλλειψη σημαντικής κινητικότητας της εργασίας (η περίπτωση των ευρωπαϊκών περιφερειών) και μείωσης του μεταφορικού κόστους πέραν ενός κρίσιμου ύψους (η τελευταία υπόθεση τονίζεται περισσότερο από τα μοντέλα της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας), ενισχύει το μηχανισμό οικονομικής συγκέντρωσης των δραστηριοτήτων (agglomeration economies) στα ισχυρά κέντρα και εις βάρος της περιφέρειας ενός οικονομικού χώρου. Με αυτήν την έννοια θα μπορούσαμε να πούμε πως, στην ουσία, πρόκειται για περιπτώσεις υπό συνθήκης β-σύγκλισης, καθώς τα συγκεκριμένα παραδείγματα αναδεικνύουν μια σειρά από παράγοντες, οι οποίοι διαφοροποιούν, χωρικά, τα μακροπρόθεσμα επίπεδα εισοδήματος (different steady states).

Πέραν της β-συγκλίσεως και των ζητημάτων που ανακύπτουν στα πλαίσια της θεωρητικών αναλύσεων και των αντίστοιχων εμπειρικών ερευνών, το ενδιαφέρον ορισμένων ερευνητών στρέφεται περισσότερο στην ανάλυση της κατανομής του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των χωρικών ενοτήτων στα πλαίσια της σ-σύγκλισης (σ-convergence). Ήτοι, στην περίπτωση των εθνικών περιφερειών, όσο μικρότερη είναι η διασπορά της κατανομής του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των περιφερειών τόσο μεγαλύτερη είναι η σύγκλιση μεταξύ τους (για μια ανάλυση των διαφορών μεταξύ β και σ convergence βλ. Sala-I-Martin, 1996). Έτσι, σημαντικοί ερευνητές όπως οι Quah (1993) και Friedman (1992) θεωρούν μεγαλύτερης σημασίας την ανάλυση της σ-σύγκλισης, καθώς η εκτίμηση του συντελεστή β, στα πλαίσια της β-σύγκλισης, είναι περισσότερο υπόθεση τεχνική-οικονομετρική, που ως τέτοια θέτει και ζητήματα για την ορθή εκτίμηση της δυναμικής της β-συγκλίσεως μεταξύ των επιμέρους χωρικών ενοτήτων.

Στα πλαίσια της παρούσης μελέτης εξετάζουμε ταυτόχρονα τη δυναμική της β-σύγκλισης (προσπαθώντας να αντιμετωπίσουμε ορισμένα από τα ζητήματα που άπτονται της ορθής εκτιμήσεως του συντελε-

3. Ιδιαίτερα για το ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου στα πλαίσια συγκεκριμένων εμπειρικών και θεωρητικών μελετών, βλέπε, μεταξύ άλλων, Barro (1991)· Barro and Sala-I-Martin (1995)· Levine and Renelt (1992).

στή β) και τη σύγκλιση στο επίπεδο της κατανομής του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των νομών (σ-σύγκλιση).

3. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Η ανάπτυξη του ελληνικού χώρου έχει κατά κύρια βάση αναπτυχθεί ως προς ένα χωρικό πρότυπο μητροπολιτικής κυριαρχίας. Αν και υπήρξε κάποια μικρή επιβράδυνση των πληθυσμιακών ρυθμών μεγέθυνσης στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 2000, οι τάσεις επιβεβαιώνουν την ενίσχυση ενός ανισοκατανεμημένου αστικού συστήματος στα πλαίσια του οποίου τα δύο μητροπολιτικά κέντρα (Αττική και Θεσσαλονίκη) συγκεντρώνουν το 46% του πληθυσμού. Επιπλέον, η μεγέθυνση που χαρακτηρίζει τα δύο μητροπολιτικά κέντρα υφίσταται όχι μόνο με πληθυσμιακούς αλλά και με αναπτυξιακούς όρους, καθώς αυτά παράγουν το 62% του εθνικού ΑΕΠ.[4]

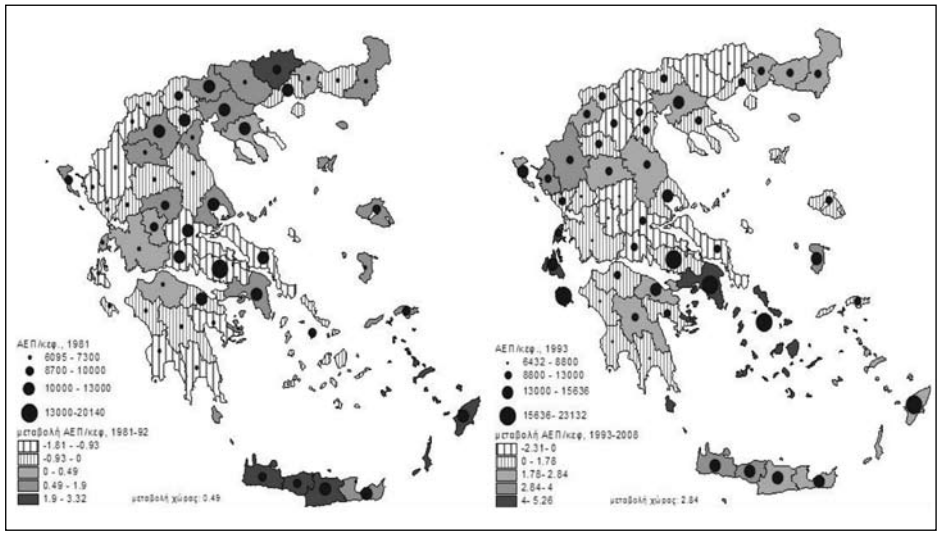
Στο Χάρτη 1 απεικονίζεται η χωρική διάσταση των επιπέδων ανάπτυξης στην Ελλάδα, η οποία εκφράζεται με όρους επιπέδου κατά κεφαλήν ΑΕΠ και των αντίστοιχων ρυθμών μεταβολής του στους νομούς στα πλαίσια της υποπεριόδου 1981-1992 (δηλαδή έως τη συνθήκη του Μάαστριχτ), η οποία χαρακτηρίζεται από τη στασιμότητα της ελληνικής οικονομίας, και της υποπεριόδου 1993-2008 (μετά τη συνθήκη του Μάαστριχτ), κατά την οποία υιοθετούνται πολιτικές σταθεροποίησης και ενίσχυσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Bosworth and Kollintzas, 2001˙ Tsakalotos, 1998). Η βελτίωση των επιπέδων ανάπτυξης, υπό την έννοια της θετικής και υψηλότερης του εθνικού μέσου όρου μεταβολής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, κατά την πρώτη υποπερίοδο (1981-1992), σημειώνεται κυρίως στα δύο μητροπολιτικά κέντρα της Αθήνας και Θεσσαλονίκης αλλά και περιμετρικά της δεύτερης, σε νησιωτικές περιοχές και σε κάποια τμήματα της Βόρειας Ελλάδας. Κατά τη δεύτερη υποπερίοδο (1993-2008), η οικονομική μεγέθυνση της Αττικής υπερτερεί όλων των υπολοίπων, ενώ υψηλότερες του εθνικού μέσου όρου τιμές μεταβολής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ σημει-

4. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη δέχτηκαν δύο σημαντικά κύματα μεταναστών τις δεκαετίες του 1920 και του 1950, αλλά και 1,7 εκατ. κατοίκους περίπου την περίοδο 1970-80 (Siriopoulos and Asteriou, 1998). Άλλωστε, η Αττική αποτελεί ένα «ιδιάζον μόρφωμα» του ελληνικού χώρου (Μιχαηλίδης, 2009), το οποίο οδηγεί στη διαίρεση του τελευταίου σε δύο τμήματα: της «Αττικής» και της «μη-Αττικής» (Siriopoulos and Asteriou, 1998).

ώνονται στις νησιωτικές, κυρίως, περιοχές και λιγότερο στη μητροπολιτική περιοχή της Θεσσαλονίκης.

ΧΑΡΤΗΣ 1

Κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν και μεταβολή του (σε σταθερές τιμές) στις δύο υποπεριόδους (1981-1992, 1993-2008)

Πηγή: Eurostat (2012), ιδία επεξεργασία.

Συνεπώς, η οικονομική και πληθυσμιακή μεγέθυνση των μητροπολιτικών κέντρων παραπέμπει διαχρονικά σε αύξηση της χωρικής πόλωσης, η οποία βασίζεται στην ταχύτερη από το μέσο όρο αύξηση της μητροπολιτικής περιφέρειας (Πετράκος, 2009· Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Σε ό,τι αφορά τη συγκρότηση των παραγωγικών συστημάτων της χώρας αυτή επηρεάστηκε από ένα εξελικτικά διαφοροποιημένο οικονομικό περιβάλλον, το οποίο διαμορφώθηκε σε δύο στάδια: α. κατά την περίοδο που ακολούθησε μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και β. κατά την περίοδο μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η οποία αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην περαιτέρω πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Η περίοδος μετά την ένταξη της χώρας στην τότε ΕΟΚ (1980) χαρακτηρίζεται από στασιμότητα και πτώση των επιπέδων παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας, που οφείλονται τόσο σε εξωτερικούς

παράγοντες, όπως στην παγκόσμια κρίση (Ioakimoglou and Milios, 1993), στην είσοδο στην ΕΟΚ και στην εμπορική φιλελευθεροποίηση (Giannitsis, 1993), όσο και σε εσωτερικούς παράγοντες που άπτονται, κυρίως, της απουσίας αναπτυξιακών προτύπων και στρατηγικών. Ο συνδυασμός των εν λόγω παραγόντων επεξέτεινε την αδυναμία των οικονομικών δομών και την ακαμψία των παραγωγικών συστημάτων, τα οποία δεν μπόρεσαν να αποκτήσουν ανταγωνιστικά και εξωστρεφή χαρακτηριστικά με αποτέλεσμα η μεγεθυντική διαδικασία να στηριχθεί, κυρίως, στην εσωτερική ζήτηση.

Πράγματι, η άνοδος των επιπέδων της εσωτερικής ζήτησης, στη βάση μιας χαλαρής νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής, αντιστάθμισε, εν μέρει, τις επιπτώσεις της μειωμένης εξωτερικής ζήτησης και της φθίνουσας ανταγωνιστικότητας, αν και δεν οδήγησε σε σημαντική αύξηση των επενδύσεων (κυρίως των ιδιωτικών) και της παραγωγικότητας. Αντίθετα, αυτή συνέβαλε στην αύξηση των τιμών και της κατανάλωσης, μεγάλο μέρος της οποίας καλύφθηκε από τις αθρόες εισαγωγές με αρνητικές επιδράσεις στο εξωτερικό ισοζύγιο της χώρας. Συνεπώς, παρά την ύπαρξη ενός συνεχώς εξελισσόμενου ανθρώπινου δυναμικού, το συνολικό κεφάλαιο παρουσίαζε πτωτική τάση (Bosworth and Kollintzas, 2001) με την οικονομική μεγέθυνση να αποκτά συγκυριακά χαρακτηριστικά και όχι τα χαρακτηριστικά μιας βιώσιμης και μακροπρόθεσμης οικονομικής ανάπτυξης. Ακολούθως, τα παραγωγικά συστήματα επλήγησαν από την οικονομική ύφεση της πρώτης περιόδου λόγω της διαρθρωτικής υστέρησης της ελληνικής βιομηχανίας, με αποτέλεσμα η προϊούσα αποβιομηχάνιση να πλήξει τα μεγάλα αστικά κέντρα.

Οι πολιτικές *μετά το 1992* (Συνθήκη του Μάαστριχτ) είχαν έναν διαφορετικό προσανατολισμό, εν όψει της περαιτέρω εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με ζητούμενο τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος και τη μακροοικονομική σταθερότητα. Παρά το γεγονός ότι τα ελλείμματα δεν περιορίστηκαν σημαντικά, παρέμειναν, ωστόσο, βιώσιμα, καθώς ενισχύθηκε η μεγεθυντική διαδικασία λόγω των σημαντικών επενδύσεων στις κατασκευές και στα οδικά δίκτυα στη βάση των σημαντικών ευρωπαϊκών ενισχύσεων που προήλθαν από τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης (ΚΠΣ). Επίσης, η εμπορική δραστηριότητα γνώρισε σημαντική άνοδο λόγω της επέκτασής της προς τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Από την άλλη πλευρά, η διαδικασία της αποβιομηχάνισης προχώρησε πέραν των μεγάλων αστικών κέντρων και προς το υπόλοιπο μέρος της χώρας (Χάρτης 2). Μοναδικός πα-

ράγοντας αντιστάθμισης των αρνητικών συνεπειών της ταχέως συρρικνούμενης βιομηχανικής βάσης υπήρξε η εντεινόμενη τριτογενοποίηση. Βέβαια, αν και αυτή η τάση ήταν κοινή σε αρκετές δυτικές οικονομίες, στην ελληνική περίπτωση η τριτογενοποίηση δεν απέκτησε τα σύγχρονα χαρακτηριστικά ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου, αλλά, αντιθέτως, διατήρησε έντονα παραδοσιακά χαρακτηριστικά, τα οποία αναπαρήγαγε σε διευρυμένη βάση. Ήτοι, αρθρώθηκε κυρίως γύρω από το λιανικό εμπόριο και τις τοπικής κλίμακας υπηρεσίες, με μόνη εξαίρεση τις τουριστικές υπηρεσίες στις νησιωτικές περιοχές και κάποιες μορφές του νέου τριτογενή τομέα στην Αττική, με άξονα το μητροπολιτικό κέντρο της Αθήνας. Έτσι, ως γενικότερη τάση, ενισχύθηκε η παραδοσιακού τύπου τριτογενοποίηση των τοπικών οικονομιών, με ορισμένες περιφέρειες να αναπτύσσουν περαιτέρω, λόγω συγκριτικών πλεονεκτημάτων, και πρωτογενείς δραστηριότητες.

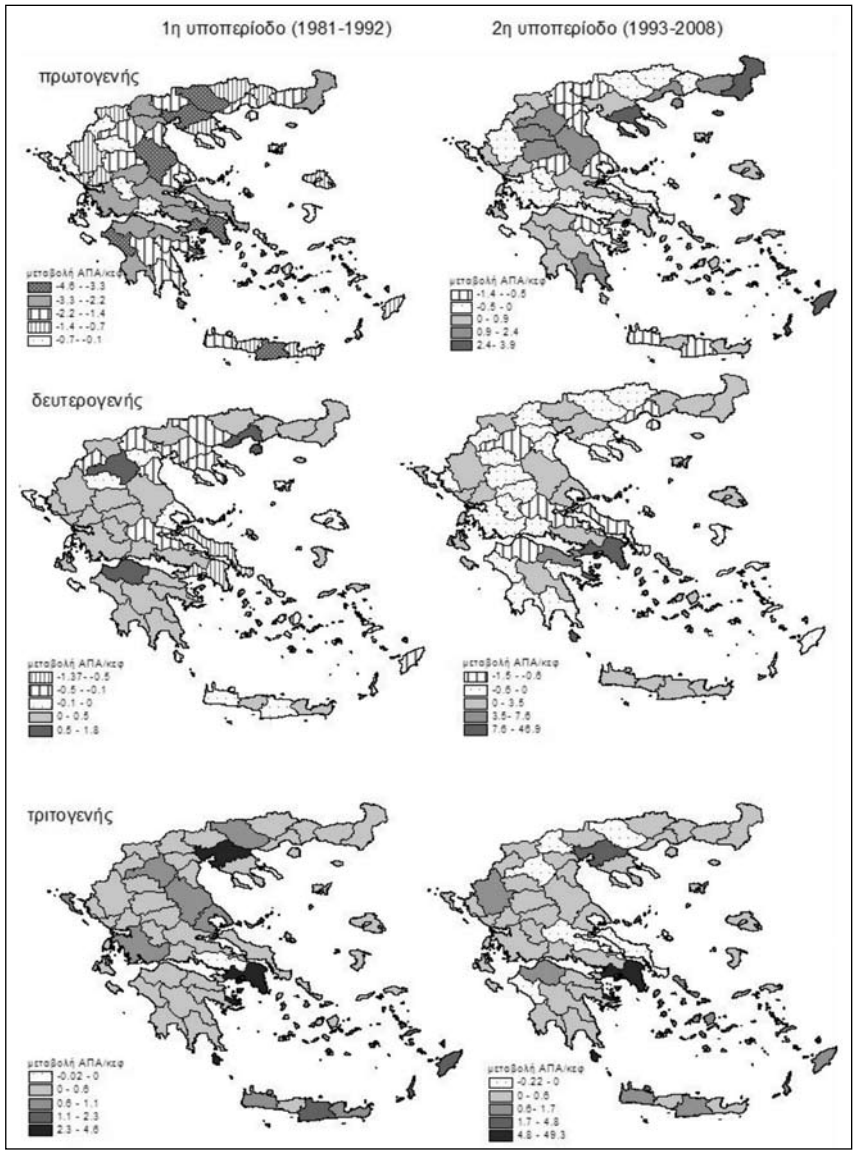
Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι τα εναπομείναντα τμήματα της ελαφριάς, κυρίως, βιομηχανίας παρουσίασαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αύξηση της καθετοποίησης, η οποία και συνέβαλε στη διατήρηση μιας υποτυπώδους βιομηχανικής δομής (Πετράκος και Οικονόμου, 2004). Ωστόσο, στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας, η ανταγωνιστικότητα δεν βελτιώθηκε σημαντικά καθώς οι παραγωγικές δομές εξακολούθησαν να βασίζονται σε τομείς που είτε δεν υφίστανται διεθνείς ανταγωνιστικές πιέσεις (κατασκευές, εμπόριο και προσωπικές υπηρεσίες), είτε συμβάλλουν ελάχιστα στη διεθνή ανταγωνιστικότητά της (π.χ. ναυτιλία) (Μιχαηλίδης, 2009).

Στο Χάρτη 2 παρουσιάζονται οι μεταβολές της ποσοστιαίας συμμετοχής του κάθε τομέα στο συνολικό προϊόν του κάθε νομού αποτυπώνοντας έτσι τις μεταβολές της παραγωγικής τους διάρθρωσης. Η μεταβολή της κατά κεφαλήν προστιθέμενης αξίας του κάθε τομέα σε έναν νομό, σταθμίστηκε με τη συμμετοχή του στο σύνολο της χώρας έτσι ώστε τα αποτελέσματα να είναι περισσότερο αντιπροσωπευτικά. Πράγματι, απ' τα στοιχεία γίνεται εμφανής η σημαντική μείωση που υπέστη κυρίως ο δευτερογενής τομέας με παράλληλη αύξηση του τριτογενούς τομέα σε σημαντικά αστικά κέντρα.[5] Ταυτόχρονα παρατηρείται σε νομούς συγκεκριμένων περιφερειών διατήρηση/αύξηση του ποσοστού συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα με παραδοσιακά συ-

5. Το γεγονός ότι πολλές περιφέρειες παράγουν ένα μικρό ποσοστό του ΑΕΠ σε συνδυασμό με το χαμηλό επίπεδο κατά κεφαλήν εισοδήματος παραπέμπει σε αδύνατα και ευάλωτα παραγωγικά συστήματα (Πετράκος, 2009).

ΧΑΡΤΗΣ 2

Σταθμισμένη μεταβολή της κατά κεφαλήν προστιθέμενης αξίας των κλάδων στους νομούς στις δύο υποπεριόδους (1981-1992, 1993-2008)

Πηγή: Eurostat (2012), ιδία επεξεργασία

Σημείωση: οι αποχρώσεις του γκρι υποδηλώνουν θετικές μεταβολές του μεγέθους, ενώ τα γραφικά ράστερ αρνητικές.

γκριτικά πλεονεκτήματα[6] (Πελοπόννησος, Θεσσαλία, και σε τμήματα της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και εν μέρει στην Κρήτη παρά τη σχετική μείωση του ποσοστού της). Βέβαια, αξίζει να σημειώσουμε ότι στις εν λόγω περιπτώσεις η διατήρηση/αύξηση των ποσοστών του πρωτογενούς τομέα απέρρευσε τόσο εκ της αδυναμίας ενίσχυσης μη πρωτογενών δραστηριοτήτων, όσο και εκ της δυνατότητας διατήρησης των παραδοσιακών τους δομών λόγω των αθρόων ευρωπαϊκών επιδοτήσεων, στα πλαίσια της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής.

Όσον αφορά το δευτερογενή τομέα, η απασχόληση σε αυτόν φαίνεται να παρουσιάζει οιονεί παρόμοια ποσοστά, επί της συνολικής απασχόλησης, ανεξαρτήτως μεγέθους πόλεως. Το γεγονός αυτό έρχεται σε αντίθεση με το διαφορετικό εύρος δυνατοτήτων και εξειδίκευσης που έπρεπε να παρουσιάζει η κάθε πόλη (οι μεγάλες πόλεις να εξειδικεύονται στον τριτογενή και οι πόλεις μεσαίου μεγέθους στον δευτερογενή τομέα), αναδεικνύοντας έτσι τον αποσπασματικό χαρακτήρα του βιομηχανικού τομέα (Πετράκος και Οικονόμου 2004).

4. Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ σ-ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ

Η σ-σύγκλιση αφορά τη διάρθρωση της κατανομής του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των νομών σε αντίθεση με τη β-σύγκλιση που εξετάζει την κινητικότητα του εισοδήματος στην ίδια κατανομή (Michelis et al., 2004). Στην περίπτωσή μας υπολογίσαμε την τυπική απόκλιση των λογαριθμικών τιμών του κατά κεφαλήν εισοδήματος των νομών για κάθε χρονιά, στα πλαίσια της περιόδου 1981-2008. Όπως βλέπουμε στο Διάγραμμα 1, η τάση είναι αυξητική, παρά τις επιμέρους μεταβολές, γεγονός που υποδηλοί σταδιακή ενίσχυση της ανισοκατανομής του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των νομών. Αυτό σημαίνει, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, ότι η διαδικασία της υπό συνθήκης β-σύγκλισης δεν φαίνεται να είναι χωρικά ουδέτερη και επομένως η βαθμιαία ενίσχυση της άνισης κατανομής του κατά κεφαλήν εισοδήματος σχετίζεται με το γεγονός ότι, πέραν των κυκλικών συγκυριακών μεταβολών, υπάρχουν

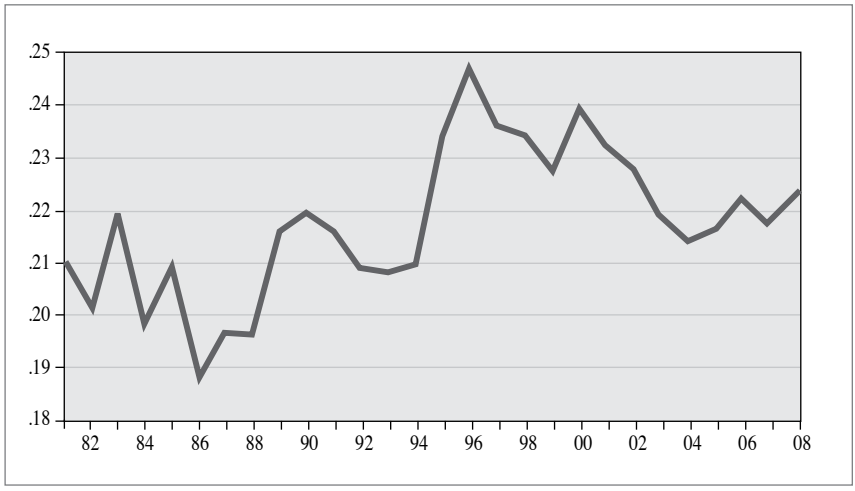
6. Συνολικά η διεθνής ανταγωνιστικότητα του αγροτικού τομέα ήταν φθίνουσα γεγονός που εκφράστηκε και με τη βαθμιαία αύξηση του ελλείμματος του εμπορικού τους ισοζυγίου. Άλλως, το συγκριτικό πλεονέκτημα στον πρωτογενή τομέα ορισμένων περιφερειών έναντι άλλων εντός της χώρας δεν έγινε και εθνικό πλεονέκτημα στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνισμού λόγω της διατήρησης των παραδοσιακών και αποσπασματικών δομών του.

διαφορετικά μακροπρόθεσμα επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των χωρικών ενοτήτων (different steady states), των οποίων οι έντονες διαφορές επηρεάζονται αρνητικά από τη σ-σύγκλιση (Mankiw et al., 1992).

Στο βαθμό που τα μακροπρόθεσμα εισοδηματικά επίπεδα των περιοχών είναι πολύ διαφορετικά μεταξύ τους, τότε η διαχρονική αύξηση της διασποράς του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των περιοχών οφείλεται στο δομικό διαφορισμό των χαρακτηριστικών τους (χωρικών, δημογραφικών, παραγωγικών). Βέβαια, τα ιδιαίτερα κυκλικά χαρακτηριστικά, τα οποία ενσωματώνουν τις συγκυριακές επιδράσεις των μεταβολών της ζήτησης και της προσφοράς επί του προϊόντος (demand-side and supply-side shocks), φαίνεται επηρεάζουν τη σ-σύγκλιση, χωρίς, όμως, να αντιστρέφουν τη διαχρονική αύξουσα τάση της διασποράς του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των περιοχών, η οποία οφείλεται, ως ήδη ελέχθη, στις διαφορές των δομικών χαρακτηριστικών των νομών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Η διαχρονική εξέλιξη της κατανομής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ των νομών. Τυπική απόκλιση των λογαριθμικών τιμών

5. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΤΗΣ β-ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ

Στην ενότητα αυτή αναλύεται το υπόδειγμα της υπό συνθήκης β-συγκλίσεως, το οποίο, στη γενική του μορφή, παρουσιάζεται στις εξισώσεις 1 και 2. Το οικονομετρικό υπόδειγμα εκτιμά τη δυναμική της συγκλίσεως μεταξύ των νομών της Ελλάδος για την περίοδο 1981-2008. Η ανάλυση καλύπτει διαστρωματικά δεδομένα και χρονολογικές σειρές τα οποία οδηγούν σε μία panel τύπου οικονομετρική ανάλυση. Επιλέξαμε ένα Panel-Fixed Effect model μόνον ως προς τις χρονικές περιόδους (period specific effects) και όχι ως προς τις διαστρωματικές ενότητες (νομοί). Η υπόθεση της χρονικής διάστασης εδράζεται στο γεγονός ότι η ένταξη της χώρας στην τότε ΕΟΚ (1980) καθώς και η μετέπειτα πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης άσκησαν σημαντικές και συστηματικές επιδράσεις στις οικονομικές δομές και στα τοπικά παραγωγικά συστήματα των νομών διαφορίζοντας τις αναπτυξιακές δυναμικές τους. Ως προς τη διαστρωματική ετερογένεια των μακροπρόθεσμων επιπέδων του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των νομών, αυτή ενσωματώνεται στο υπόδειγμα στη βάση των ποσοτικών μεταβλητών που χρησιμοποιούμε καθώς και των αντίστοιχων χωρικών ψευδομεταβλητών. Η χρήση των τελευταίων μας ενδιέφερε περισσότερο στο βαθμό που προσβλέπαμε στον εντοπισμό διαφορών στη μεγεθυντική δυναμική και στα αντίστοιχα μακροπρόθεσμα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος στα πλαίσια ευρύτερων χωρικών ενοτήτων με διαφορετικά δομικά χαρακτηριστικά μεταξύ τους.

Με όρους οικονομετρικούς η έμφαση στις χρονικές περιόδους υποδηλοί την *οιονεί* ανυπαρξία συσχετίσεων των κατάλοιπων μεταξύ των διαστρωματικών χωρικών μονάδων (cross section units) και ταυτόχρονα την ύπαρξη ετεροσκεδαστικότητας (period heteroskedasticity) και αυτοσυσχέτισης (period serial correlation) μεταξύ των κατάλοιπων (residuals) μόνον στα πλαίσια του κάθε διαστρωματικού στοιχείου-νομού. Η ταυτόχρονη χρήση της μεθόδου period SUR (seemingly unrelated relation), στα πλαίσια της εκτίμησης του υποδείγματος, διασφάλισε τη στάθμιση, ως προς τις χρονικές περιόδους, των τυπικών σφαλμάτων (period weights panel corrected standard error [PCSE] with robust period covariances).

Οι παρατηρήσεις της εξαρτημένης και των ανεξάρτητων μεταβλητών προέκυψαν ως ο μέσος όρος των κυλιόμενων τιμών με σταθε-

ρό οκταετές χρονικό εύρος (1981-1988, 1982-1989, ….., 2001-2008). Η χρήση των κυλιόμενων μέσων τιμών, προσθέτοντας διαδοχικά ένα επιπλέον έτος κάθε φορά και κρατώντας το ίδιο οκταετές εύρος, οφείλεται στο γεγονός της ενσωμάτωσης στο υπόδειγμα, ως μία από τις ερμηνευτικές μεταβλητές, του συντελεστή της κυλιόμενης συσχέτισης Massman and Mitchell (2003) των οικονομικών κύκλων του προϊόντος του κάθε νομού με το αντίστοιχο της χώρας. Η τιμή του συντελεστή της κυλιόμενης συσχέτισης των κύκλων αναδεικνύει το βαθμό προκυκλικότητας, άρα συγχρονισμού και εναρμόνισης των κυκλικών συμπεριφορών του προϊόντος της χώρας και των νομών. Με τον τρόπο αυτόν μπορεί να ελεγχθεί ο βαθμός οργανικής ενσωμάτωσης και ολοκλήρωσης των νομών εντός του εθνικού χώρου και, επομένως, η αντίστοιχη επίδραση του βαθμού ενσωμάτωσης στο ρυθμό μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος και, κατ΄ επέκταση, στο αντίστοιχο μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος.

Αναλυτικότερα το υπόδειγμα έχει την εξής μορφή:

$\ln(y_{it} - y_{it-1})/T = \alpha + \beta \ln y_{it-1} + e_{it} \rightarrow$ ως προς την απόλυτη β-σύγκλιση

$\ln(y_{it} - y_{it-1})/T = \alpha + \beta \ln y_{it-1} + \phi Xt + spatialdummies + e_{it} \rightarrow$ ως προς την υπό συνθήκη β-σύγκλιση

Στον Πίνακα 1 βλέπουμε τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων με τις αντίστοιχες ερμηνευτικές μεταβλητές. Συγκεκριμένα:

1. Σε ό,τι αφορά την περίπτωση της απόλυτης β-σύγκλισης (υπόδειγμα 1) βλέπουμε πως ο συντελεστής b του αρχικού κατά κεφαλήν εισοδήματος LOG(GDPPC) είναι αρνητικός και στατιστικά σημαντικός γεγονός που παραπέμπει στην αντίστροφη σχέση μεταξύ του αρχικού κατά κεφαλήν εισοδήματος (σε πραγματικές τιμές) και του ρυθμού μεταβολής του. Με άλλα λόγια υφίσταται η δυναμική της συγκλίσεως ως προς ένα μέσο μακροπρόθεσμο επίπεδο κατά κεφαλήν εισοδήματος όλων των νομών, γεγονός που σημαίνει ότι στην ουσία υφίσταται διαφορισμός ως προς το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των περιοχών.

Υπό αυτήν την έννοια ενσωματώνουμε, στη συνέχεια, σειρά σημαντικών μεταβλητών στο υπόδειγμα μαζί με τη χρήση συγκεκριμένων ψευδομεταβλητών και κάνοντας έλεγχο γι' αυτές, βλέπουμε πως η δυναμική της συγκλίσεως διαφοροποιείται και καθίσταται μια διαδικασία υπό συνθήκη β-σύγκλισης. Επομένως, η τιμή του συντελεστή

β, στα πλαίσια της υπό συνθήκης β-σύγκλισης, σημαίνει τη μέση κοινή ταχύτητα με την οποία οι νομοί (ή επιμέρους ενότητες νομών στη βάση των χωρικών ψευδομεταβλητών) συγκλίνουν προς ένα μακροπρόθεσμα διαφορετικό επίπεδο κατά κεφαλήν εισοδήματος (different steady states). Πράγματι, από τον Πίνακα 1 βλέπουμε πως, στα πλαίσια της υπό συνθήκης β-συγκλίσεως, η μέση κοινή ταχύτητα συγκλίσεως μεγαλώνει (με τιμή διαφορετική μεταξύ των υποδειγμάτων 2 και 3 λόγω της διαφοροποίησης των ψευδομεταβλητών). Επομένως, κάνοντας έλεγχο για μια σειρά ποσοτικών ερμηνευτικών μεταβλητών και αντίστοιχων ψευδομεταβλητών (proxying steady-state differences) φαίνεται να διαφοροποιείται η μεγενθυντική δυναμική και επομένως. τα μακροπρόθεσμα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος (different steady states) μεταξύ των νομών (ή μεταξύ των επιμέρους χωρικών ενοτήτων στη βάση των ψευδομεταβλητών). Η τιμή της ταχύτητας συγκλίσεως είναι τώρα μεγαλύτερη γιατί αυτή εκφράζει τη σύγκλιση του κάθε νομού ή των επιμέρους χωρικών ενοτήτων στα αντίστοιχα δικά τους μακροπρόθεσμα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος τα οποία είναι διαφορετικά. Άρα ο κάθε νομός ή οι αντίστοιχες ενότητες βρίσκονται εγγύτερα στα δικά τους μακροπρόθεσμα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος από ό,τι σε ένα μέσο μακροπρόθεσμο επίπεδο εισοδήματος όλων των νομών.

2. Ως προς τις ποσοτικές μεταβλητές παρατηρούμε τα εξής: Η μεταβλητή της συσχέτισης των οικονομικών κύκλων των νομών με τον εθνικό κύκλο (BCCGR) συνδέεται θετικά με τους ρυθμούς μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος, με τον αντίστοιχο συντελεστή να είναι στατιστικά σημαντικός. Το οκταετές εύρος των κυλιόμενων συσχετίσεων των επιμέρους οικονομικών κύκλων υπαγορεύτηκε από την ίδια τη χρήση του band-pass filter των Hodrick-Prescott (1997), στη βάση του οποίου υπολογίσαμε τα κυκλικά στοιχεία του προϊόντος. Το εν λόγω φίλτρο απομονώνει τις κυκλικές διακυμάνσεις του προϊόντος, με διάρκεια μεταξύ 1.5-8 χρόνων, από τις μεγαλύτερες >8 οι οποίες ενσωματώνονται στη μακροπρόθεσμη τάση και τις μικρότερες διακυμάνσεις <1.5, οι οποίες θεωρούνται τυχαίες. Επομένως, η οκταετής περίοδος αποτελεί το μέγιστο χρονικό εύρος εξάντλησης ενός οικονομικού κύκλου (καίτοι μπορεί, κατά μέσο όρο, να διαρκεί και λιγότερο), και, με αυτήν την έννοια, υπολογίσαμε τις οκταετείς κυλιόμενες συσχετίσεις μεταξύ των τιμών του οικονομικού κύκλου του εισοδήματος (σε πραγματικές τιμές) του κάθε νομού με τις αντίστοιχες τιμές του κύκλου του συνόλου της χώρας. Το αποτέλεσμα

της παλινδρόμησης δείχνει, πράγματι, πως ο ρυθμός μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος των νομών επηρεάζεται θετικά (μεγαλύτερη μεγεθυντική δυναμική) από το βαθμό συγχρονισμού των οικονομικών κύκλων του προϊόντος των νομών με τον αντίστοιχο εθνικό κύκλο (Lall and Yilmaz, 2001). Η δημιουργία ενός κοινού μηχανισμού διάδοσης των οικονομικών κύκλων σημαίνει ότι οι περιοχές εκείνες που είναι περισσότερο ενσωματωμένες στην εθνική αγορά επηρεάζονται με τρόπο συμμετρικό από μεταβολές της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας. Με αυτήν την έννοια, η συνολική εθνική μεγεθυντική δυναμική επηρεάζει περισσότερο τη μεγεθυντική δυναμική εκείνων των περιοχών που διασυνδέονται αποτελεσματικότερα με την εθνική αγορά. Αυτές συνήθως είναι οι περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές, οι οποίες και επιτυγχάνουν μεγαλύτερη, μακροπρόθεσμα, μεγεθυντική δυναμική εν συγκρίσει με τις περιοχές που είναι λιγότερο ενσωματωμένες στην εθνική αγορά και, επομένως, εμφανίζουν μικρότερο βαθμό προκυκλικότητας προϊόντος με το εθνικό προϊόν. Στο βαθμό που οι διαφορές αυτές στο συγχρονισμό των κύκλων αφορούν διαφορετικά δομικά χαρακτηριστικά μεταξύ των νομών τότε και η κοινή ταχύτητα σύγκλισης αφορά αναπόφευκτα μια σύγκλιση προς διαφορετικά μακροπρόθεσμα επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος (Panteladis and Tsiapa, 2011).

3. Ο ρυθμός μεταβολής του πληθυσμού (POP GROWTH) επηρεάζει αρνητικά τη μεγεθυντική δυναμική του κατά κεφαλήν εισοδήματος, καθώς το πρόσημο είναι αρνητικό και ο συντελεστής στατιστικά σημαντικός. Η αντίστροφη σχέση μεταξύ του ρυθμού μεταβολής του πληθυσμού και του ρυθμού μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος οφείλεται στο γεγονός του επηρεασμού του λόγου κεφαλαίου-εργασίας (K/L). Ήτοι, δοθέντος του ποσοστού αποταμίευσης και του ρυθμού αύξησης των επενδύσεων σε κάθε νομό, ένας μεγαλύτερος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού, κατ' επέκταση και του εργατικού δυναμικού, μειώνει το λόγο κεφαλαίου-εργασίας (K/L) καθώς και τις αντίστοιχες οριακές αποδόσεις της εργασίας και, επομένως, το ρυθμό μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος.

4. Σε ό,τι αφορά το ανθρώπινο κεφάλαιο (HUMANCAPGROWTH), χρησιμοποιώντας ως δείκτη (αν και λιγότερο αντιπροσωπευτικό λόγω έλλειψης στοιχείων) τη μεταβολή του λόγου των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης προς το σύνολο του πληθυσμού του κάθε νομού, βλέπουμε πως η σχέση της εν λόγω μεταβλητής με το ρυθμό μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος είναι θετική και ο συντελεστής

στατιστικά σημαντικός. Πράγματι, όπως είδαμε και στο κεφάλαιο 2, στα πλαίσια των νέων θεωριών μεγέθυνσης, η ύπαρξη ανθρώπινου κεφαλαίου, ως ένας εκ των παραγωγικών συντελεστών, επηρεάζει θετικά τη συνολική αναπτυξιακή διαδικασία.

5. Ο λόγος του ρυθμού μεταβολής της παραγωγικότητας των υπηρεσιών προς τον αντίστοιχο ρυθμό μεταβολής της παραγωγικότητας στη βιομηχανία (PRODSER/PRODIND GROWTH) συνδέεται αρνητικά με το ρυθμό μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος, στα πλαίσια της συνολικής περιόδου, με το συντελεστή να είναι στατιστικά σημαντικός. Βέβαια, εάν περιορίσουμε ταυτόχρονα την εν λόγω σχέση σχέση κατά τη δεύτερη μόνον περίοδο, 1993-2008, ο συντελεστής γίνεται θετικός και στατιστικά σημαντικός. Πράγματι, μετά τη ραγδαία αποβιομηχάνιση της πρώτης περιόδου (1981-1990) και τη συρρίκνωση του κεφαλαίου και των επενδύσεων, η οικονομική ανάκαμψη της δεύτερης περιόδου (1993-2008) και η περαιτέρω άνοδος του κατά κεφαλήν εισοδήματος απέρρευσε εκ της αυξήσεως του προϊόντος, των υπηρεσιών του τριτογενούς τομέα (συμπεριλαμβανομένων και των τουριστικών υπηρεσιών), ο οποίος αύξησε σημαντικά και το ποσοστό συμμετοχής του στο συνολικά παραγόμενο προϊόν. Επομένως, ο τριτογενής τομέας, ως πηγή ανάπτυξης με μεγαλύτερο μερίδιο συμμετοχής στο ΑΕΠ ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη περίοδο 1993-2008, επηρέασε εντονότερα και τους ρυθμούς μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Πράγματι, οι υπηρεσίες συνέβαλαν στην αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος αντισταθμίζοντας ταυτόχρονα τη μείωση του προϊόντος που προήλθε ως αποτέλεσμα της ταχέως συρρικνούμενης βιομηχανίας. Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί ότι, παρά τη θετική τους συμβολή, η διατήρηση του παραδοσιακού τους χαρακτήρα (με εξαίρεση τις τουριστικές υπηρεσίες και τις υπηρεσίες του νέου τριτογενή τομέα στα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα) συνέβαλε στην περαιτέρω ενίσχυση του στρεβλού προτύπου ανάπτυξης της χώρας.

6. Σε ό,τι αφορά τις χωρικές μεταβλητές έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

6.1. Η οικονομική/πληθυσμιακή πυκνότητα, η οποία ορίζεται ως το ΑΕΠ ή ο πληθυσμός ενός νομού ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο LOG(AGGL) (Ciccone, 2002) συσχετίζεται θετικά με το ρυθμό μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος, με τον αντίστοιχο συντελεστή να είναι στατιστικά σημαντικός. Η θετικότητα της σχέσης θα μπορούσε να ερμηνευθεί με όρους της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας (ΝΟΓ). Συγκεκριμένα, η χωρική πυκνότητα και η οικονομική συγκέντρωση

των δραστηριοτήτων δημιουργούν προϋποθέσεις επίτευξης εξωτερικών οικονομιών είτε στατικών, που σχετίζονται με τη μεγαλύτερη αγορά εργασίας και τη μεγαλύτερη γκάμα εξειδικευμένων ενδιάμεσων προϊόντων που ενισχύουν τις αλά Hirschman (1958) παραγωγικές διασυνδέσεις (backward/ forward linkages), είτε δυναμικών, οι οποίες άπτονται των τεχνολογικών διαχύσεων οφειλόμενων στη γενίκευση των τεχνολογικών πρακτικών και στην παρουσία ισχυρού ανθρώπινου κεφαλαίου.

Τόσο στην περίπτωση των στατικών όσο και στην αντίστοιχη των δυναμικών εξωτερικών οικονομιών συγκέντρωσης, η μείωση του κόστους για τις επιχειρήσεις προέρχεται από την αύξηση του προϊόντος στο επίπεδο της συστημικής ενότητας είτε αυτή αφορά το σύνολο μιας βιομηχανικής/οικονομικής δομής (localization economies) είτε το σύνολο μιας πόλης ή περιφέρειας (urbanization economies). Ειδικότερα, στα πλαίσια των δυναμικών εξωτερικών οικονομιών (dynamic external economies of scale), οι τεχνολογικές διαχύσεις μπορεί να είναι είτε τύπου MAR (Marshall, 1920˙ Arrow, 1962˙ Romer, 1986), δηλαδή σε επίπεδο βιομηχανικής συστημικής δομής (localization economies), είτε τύπου Jacob (1969, 1984), δηλαδή διαχύσεις σε επίπεδο πόλης ή περιφέρειας (urbanization economies). Αποτέλεσμα των εξωτερικών οικονομιών είναι η ενίσχυση της παραγωγικότητας κατ' επέκταση και η αύξηση του ρυθμού μεταβολής του προϊόντος και του κατά κεφαλήν εισοδήματος.

6.2. Για να διαπιστώσουμε εάν πράγματι οι περιοχές (νομοί) με τη μεγαλύτερη οικονομική βαρύτητα εντός της περιφέρειας που ανήκουν επηρεάζουν τη μεγεθυντική δυναμική και το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος, χρησιμοποιήσαμε μία επιπλέον χωρική μεταβλητή που αφορά το σχετικό οικονομικό βάρος του κάθε νομού, εντός της περιφέρειάς του. Ο *δείκτης σχετικής συγκέντρωσης* της οικονομικής δραστηριότητας αποτελεί μία σημαντική συνιστώσα για την ανάπτυξη (Porter, 1990), καθώς δημιουργούνται πολλαπλασιαστικά οφέλη μέσω των αυξουσών αποδόσεων κλίμακας. Στο οικονομετρικό υπόδειγμα χρησιμοποιείται η μεταβλητή της σχετικής συγκέντρωσης του ΑΕΠ ενός νομού LOG(RCONCGDP), η οποία καθορίζει τη χωρική δυναμική ενός νομού εν συγκρίσει με τους υπόλοιπους εντός των πλαισίων της περιφέρειας στην οποία ανήκουν. Με αυτόν τον τρόπο διερευνάται αν οι νομοί που υπερτερούν έναντι των υπολοίπων, με όρους συγκέντρωσης ΑΕΠ, είναι αυτοί που σημειώνουν και συγκριτικά υψηλότερους ρυθμούς οικο-

νομικής μεγέθυνσης. Ο υπολογισμός γίνεται με βάση τον δείκτη συγκέντρωσης του Krugman (1991):

$$RCONCGDP = \sum_{j=1}^{j} (GDP_{it} - GDP_{jt}),$$

όπου i είναι ο νομός, j οι υπόλοιποι νομοί που ανήκουν στην ίδια περιφέρεια με το νομό i, t η χρονική περίοδος και GDP το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν. Πράγματι και στην περίπτωση αυτή η σχέση είναι θετική και ο συντελεστής (χωρίς να είναι μεγάλος ως τάξη μεγέθους) στατιστικά σημαντικός, γεγονός που υποδηλοί ότι οι σχετικώς ισχυρότεροι νομοί φαίνεται να αναπτύσσονται ταχύτερα, συγκεντρώνοντας περισσότερες οικονομικές λειτουργίες και παραγωγικό δυναμικό, αμβλύνοντας, έτσι, την αναπτυξιακή δυναμική των γεωγραφικά όμορων νομών με μικρότερη οικονομική πυκνότητα και συγκέντρωση δραστηριοτήτων.

6.3. Το μεγαλύτερο οικονομικό δυναμικό μιας περιοχής εν συγκρίσει με το αντίστοιχο άλλων περιοχών προσδιορίζει και τη γεωγραφική της βαρύτητα καθώς και τους όρους ολοκλήρωσης και ενσωμάτωσής της στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον. Ο παράγοντας αυτός αντιπροσωπεύεται από τη μεταβλητή του γεωγραφικού δείκτη βαρύτητας

$$GRAV_{it} = \sum_{j=1}^{j} \left(\frac{GDP_{jt}}{d_{ij}}\right) + GDP_{jt},$$

όπου i είναι ο υπό μελέτη νομός, j οι υπόλοιποι νομοί, t η χρονική περίοδος, GDP το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν και d η απόσταση μεταξύ δύο νομών i και j[7]. Η μεταβλητή αυτή, η οποία υπολογίστηκε ως ρυθμός μεταβολής του δείκτη βαρύτητας (GRAVITY GROWTH), αποτελεί έναν δείκτη κεντρικότητας και προσβασιμότητας στο χώρο, καθώς προσδιορίζει τη θέση κάθε περιοχής σε σχέση με τη θέση και το μέγεθος των υπολοίπων αγορών. Από την παλινδρόμηση βλέπουμε πως η γεωγραφική θέση, ως συνάρτηση της οικονομικής βαρύτητας μιας περιοχής, επιδρά θετικά στην οικονομική μεγέθυνση και, κατ' επέκταση, στους ρυθμούς μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος.

Αποτιμώντας, συνολικά, τα αποτελέσματα των χωρικών μεταβλητών έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Η ύπαρξη εξωτερικών και εσωτερικών οικονομιών κλίμακας, συνδυαζόμενες με οιονεί ατελείς μορφές ανταγωνισμού και με την ύπαρξη μεταφορικού κόστους

7. Η απόσταση μεταξύ των δύο νομών μετράται με την απόσταση των πρωτευουσών τους.

ενισχύουν τις οικονομίες συγκέντρωσης και, επομένως, τις χωρικές ασυμμετρίες. Αυτή η τάση αυτοτροφοδοτείται συσσωρευτικά κατά τον τρόπο που τον περιέγραψε ο Myrdal (1957). Όμως, κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις, μπορεί να αναστραφεί η εν λόγω διαδικασία και να ενεργοποιηθεί ο μηχανισμός διάχυσης (trickle down effects) και αποσυγκέντρωσης των οικονομικών λειτουργιών (disagglomeration economies). Ήτοι, μεταφορά μέρους των δραστηριοτήτων στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές (λόγω αύξησης των μισθών, των τιμών της γης και των ακινήτων καθώς και των περιβαλλοντικών επιβαρύνσεων στις ανεπτυγμένες περιοχές). Η εν λόγω διάχυση θα μπορούσε να ενισχυθεί υπό τον όρο ότι, στα πλαίσια της χωρικής ολοκλήρωσης, θα μειωθεί σημαντικά και το κόστος μεταφοράς, ενώ η κινητικότητα της εργασίας θα εξακολουθεί να παραμένει περιορισμένη Krugman (1995), ενισχύοντας, έτσι, τις επενδυτικές αποφάσεις για μεταφορά των δραστηριοτήτων προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές. Εάν, αντίθετα, υπάρχει σημαντική κινητικότητα της εργασίας προς τις ήδη ανεπτυγμένες περιοχές, τότε η σύγκλιση μεταξύ των περιοχών με διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης επιτυγχάνεται κυρίως διά της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού. Βέβαια, αξίζει να υπομνησθεί πως στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας η λειτουργία των εν λόγω μηχανισμών δεν είναι της ίδιας συστημικής τάξεως με τον αντίστοιχο των ώριμων δυτικών οικονομιών.

Συγκεκριμένα: τα επιμέρους κέντρα, είτε στην κλίμακα της περιφέρειας είτε στην ευρύτερη κλίμακα του εθνικού χώρου, δεν φαίνεται να έχουν προσεγγίσει σε μεγάλο βαθμό τη συστημική ωρίμαση που απαιτείται ώστε να ενισχυθούν οι διαχύσεις προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές. Με άλλα λόγια, η ενίσχυση της χωρικής ολοκλήρωσης (το μεγαλύτερο ποσοστό των κοινοτικών ενισχύσεων στην Ελλάδα κατευθύνθηκε στη δημιουργία μεταφορικών υποδομών) στο περιφερειακό επίπεδο φαίνεται να τροφοδοτεί όχι τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, αλλά τα περιφερειακά κέντρα, ενώ στο εθνικό επίπεδο, την ενίσχυση της ευρύτερης περιφέρειας της Αττικής και του μητροπολιτικού κέντρου της Αθήνας. Με οικονομετρικούς όρους, η χρήση δευτεροβάθμιας έκφρασης των χωρικών μεταβλητών δεν έδωσε στατιστικά σημαντικούς συντελεστές ως προς τη δευτεροβάθμια αρνητική σχέση των χωρικά πυκνωμένων δραστηριοτήτων με το ρυθμό μεγεθύνσεως και, υπ' αυτήν την έννοια, όντως, δεν φαίνεται να υπάρχει ακόμη, στα πλαίσια της υπό εξέτασης περιόδου, κάποιο επίπεδο αναστροφής των δυναμικών χωρικής οικονομικής συγκέντρωσης.

Η α-συστημικότητα των παραδοσιακών δομών και η έλλειψη σημαντικών οικονομικών διασυνδέσεων άμβλυναν τη λειτουργία των μηχανισμών διάχυσης της όποιας ανάπτυξης προς τους συγκριτικά φτωχότερους νομούς, επιτείνοντας τον δυϊσμό τόσο στη μακροκλίμακα του εθνικού επιπέδου όσο και στη μικρότερη κλίμακα του περιφερειακού επιπέδου. Άλλως, πρόκειται για ενδοπεριφερειακές ασυμμετρίες, όπου οι οικονομικές δραστηριότητες των περιοχών εξαρτώνται από το μέγεθος της εγχώριας αγοράς, με αποτέλεσμα να ευνοούνται οι συγκριτικά ισχυρότεροι περιφερειακοί νομοί, με την Αττική να κυριαρχεί στην κλίμακα του ευρύτερου εθνικού χώρου.

7. Η μορφή της κάθετης ολοκλήρωσης στη βιομηχανική οργάνωση έχει παρουσιάσει σημαντικό ενδιαφέρον (κυρίως μέσω των υποστηρικτών της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας), καθώς οι βιομηχανίες, μέσω της κατάτμησης της παραγωγικής διαδικασίας και της σχέσης εισροών-εκροών που αναπτύσσουν μεταξύ τους σε ενδιάμεσα προϊόντα, μπορούν να εκμεταλλευτούν τα οφέλη της εξειδίκευσης αλλά και της παραγωγικής ευελιξίας. Έχει συμπεριληφθεί στο οικονομετρικό υπόδειγμα η μεταβλητή της *μεταβολής των επιπέδων κάθετης ολοκλήρωσης* (VINT GROWTH) η οποία εκτιμά τη μεταβολή του βαθμού κατά τον οποίο μια βιομηχανία χρησιμοποιεί εισροές κατά την παραγωγική της διαδικασία, αναδεικνύοντας την ανάπτυξη συνεργιών μεταξύ των μονάδων ως αποτέλεσμα των «προς τα εμπρός και προς τα πίσω συνδέσεων» τους (forward and backward linkages). Το επίπεδο της κάθετης ολοκλήρωσης ορίζεται ως εξής:

$$VINT_{it} = \frac{Q_{it}}{VA_{it}},$$

όπου i είναι ο νομός, t η χρονική περίοδος, Q το παραγόμενο προϊόν και VA η προστιθέμενη αξία του μεταποιητικού τομέα (Forslid et al., 2002). Υψηλές τιμές του μεγέθους συνεπάγονται μεγαλύτερη αναλογία παραγόμενου τελικού προϊόντος και, συνεπώς, μεγαλύτερος βαθμός κάθετης διασύνδεσης και ολοκλήρωσης του μεταποιητικού τομέα. Όσον αφορά τη σχέση της *μεταβολής των επιπέδων κάθετης ολοκλήρωσης* με τη μεταβολή του κατά κεφαλήν εισοδήματος, αυτή εκτιμάται αρχικά αρνητική. Ωστόσο στα πλαίσια της δεύτερης μόνον υποπεριόδου, ο συντελεστής (αν και μικρός ως προς την τιμή του) της εν λόγω μεταβλητής καθίσταται θετικός και στατιστικά σημαντικός. Ως ήδη ανεφέρθη, το συγκεκριμένο αποτέλεσμα υποδηλοί μια οιονεί αναδιάρθρωση των βιομηχανικών παραγωγικών συστημάτων (πρό-

κειται για τα εναπομείναντα τμήματα της ελαφριάς κυρίως βιομηχανίας, μετά την πρώτη περίοδο αποβιομηχάνισης), η οποία βασίστηκε σε νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και κάθετης ολοκλήρωσης, με θετική επίδραση στο ρυθμό μεταβολής του κατά κεφαλήν εισοδήματος.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα όλων των ποσοτικών μεταβλητών της υπό συνθήκης β-συγκλίσεως έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Διαφορές μεταξύ των περιοχών ως προς τις χωρικές δυναμικές στο ανθρώπινο κεφάλαιο, στο βαθμό συγχρονισμού των οικονομικών κύκλων, στη κάθετη ολοκλήρωση των μικρής κλίμακας βιομηχανικών δραστηριοτήτων και στο λόγο των ρυθμών μεταβολής της παραγωγικότητας των υπηρεσιών και της βιομηχανίας παραπέμπουν σε διαφορές στη μεγεθυντική δυναμική και, επομένως, στα μακροπρόθεσμα επίπεδα ισορροπίας του κατά κεφαλήν εισοδήματος (different steady states). Η θετικότητα των προσήμων των συντελεστών τους (με εξαίρεση τη πληθυσμιακή μεταβολή) υποδηλώνει ότι οι εν λόγω διαφορές συνιστούν για τις ευνοημένες περιοχές (νομούς) μεγαλύτερη μεγεθυντική δυναμική και σύγκλιση σε υψηλότερα επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος, εν συγκρίσει με τους λιγότερο ευνοημένους νομούς.

8. Σε σχέση με τις ψευδομεταβλητές βλέπουμε, επί κοινής ταχύτητας συγκλίσεως, να συγκροτούνται και επιμέρους χωρικές/εισοδηματικές ενότητες νομών με διαφοροποιημένες μεγεθυντικές δυναμικές και συγκλίσεις, εντός των ενοτήτων, σε υψηλότερα μακροπρόθεσμα επίπεδα ισορροπίας του κατά κεφαλήν εισοδήματος (different steady states), καθώς οι συντελεστές των συγκεκριμένων ψευδομεταβλητών είναι θετικοί και στατιστικά σημαντικοί.

Συγκεκριμένα:

α. τα νησιά (DUMMY ISLANDS) εν συγκρίσει με τις ηπειρωτικές περιοχές, με συγκριτικά πλεονεκτήματα στις τουριστικές, κυρίως, δραστηριότητες, φαίνεται να συγκροτούν μια ιδιαίτερη χωρική ενότητα με εντονότερη μεγεθυντική δυναμική και διαδικασία συγκλίσεως μεταξύ τους σε υψηλότερο μακροπρόθεσμα επίπεδο κατά κεφαλήν εισοδήματος.

β. η Αττική (DUMMY ATTIKI) ως ο μεγαλύτερος νομός που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό των οικονομικών δραστηριοτήτων της χώρας με ανεπτυγμένες τις οικονομίες αστικής συγκέντρωσης φαίνεται, ομοίως, να επιτυγχάνει υψηλότερη μεγεθυντική δυναμική και σύγκλιση σε μεγαλύτερο επίπεδο κατά κεφαλήν εισοδήματος (μεγαλύτερο και από το αντίστοιχο των νησιών).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αποτελέσματα του οικονομετρικού υποδείγματος panel με σταθερές επιδράσεις (fixed effects) ως προς τις χρονικές περιόδους (Period SUR)

	Εκτιμητές υποδείγματος		
Ανεξάρτητες μεταβλητές	(1)	(2)	(3)
LOG(GDPPC)	-0.016 ***	-0.020 ***	-0.040 ***
BCCGR		0.008 ***	0.008 ***
POP GROWTH		-0.434 ***	-0.550 ***
HUMAN CAP GROWTH		0.030 **	0.026 *
PRODSER / PRODIND GROWTH		-1.48·10-6 **	-1.37·10-6 **
(PRODSER/ PRODIND GROWTH)			
DUMMY SEC PERIOD		1.76 10-6 ***	1.53 10-6 ***
LOG(AGGL)			0.005 ***
GRAVITY GROWTH		0.0004 **	
LOG(RCONCGDP)		0.006 ***	0.006 ***
VINT GROWTH		-6.24·10-5	-2.11·10-5
(VINT GROWTH)			
DUMMY SEC PERIOD		0.0005 ***	0.0004 ***
DUMMY ATTIKI		0.018 ***	
DUMMY ISLANDS		0.012 ***	
DUMMY HIGH INCOME			
PREFECTURES			0.009
R2	0.52	0.61	0.62
F	47.12	51.62	52.41
N	1071	1071	1071

* στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 10%, ** στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 5%,*** στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%.

γ. ως προς το εισοδηματικό κριτήριο[8] βλέπουμε πως, συνολικά, οι πλουσιότεροι νομοί (DUMMY HIGH INCOME PREFECTURES) συγκροτούν, εν συγκρίσει με τους φτωχότερους νομούς, μια ιδιαίτερη ενότητα με μεγαλύτερους ρυθμούς μεγεθύνσεως και σύγκλιση μεταξύ τους επί μεγαλύτερου, μακροπρόθεσμα, επιπέδου κατά κεφαλήν εισοδήματος. Αξίζει να τονιστεί ότι οι συγκριτικά πλουσιότεροι νομοί

8. Η εισοδηματική κατάταξη των νομών έγινε με βάση το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα της περιόδου 1981-2008.

αποτελούνται, κατά κανόνα, από τα νησιά, την Αττική, καθώς και από εκείνους τους ηπειρωτικούς νομούς με τη μεγαλύτερη πυκνότητα οικονομικών δραστηριοτήτων εντός των περιφερειών που ανήκουν.

Βέβαια, η εισοδηματική κατάταξη των νομών είναι περισσότερο ευρεία σε σχέση με την προηγούμενη επικεντρωμένη, χωρικά, κατάταξη. Στο βαθμό που, εκτός της Αττικής και του μεγαλύτερου μέρους των νησιών, συμπεριλαμβάνονται και οι συγκριτικά περισσότερο ανεπτυγμένοι ηπειρωτικοί νομοί (ανεπτυγμένοι και πλουσιότεροι σε σχέση μόνον με τους λιγότερο ανεπτυγμένους και φτωχότερους ηπειρωτικούς νομούς), η σύγκλιση δεν μπορεί παρά να αφορά διαφορετικά μακροπρόθεσμα επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος (steady state), εν συγκρίσει με εκείνο μόνον της Αττικής ή με το αντίστοιχο της νησιω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δείκτης I-Moran εκτιμημένος στα κατάλοιπα (residuals) του οικονομετρικού υποδείγματος

Μεταβλητή	**I-Moran**	**z-τιμές**	**p-τιμές**
residuals-81	-0,208	-1,811	0,070
residuals-82	-0,195	-1,752	0,101
residuals-83	-0,185	-1,600	0,109
residuals-84	0,016	0,318	0,749
residuals-85	-0,008	0,077	0,938
residuals-86	-0,005	0,090	0,927
residuals-87	0,106	1,202	0,229
residuals-88	0,132	1,446	0,148
residuals-89	0,138	1,508	0,131
residuals-90	0,103	1,169	0,242
residuals-91	0,104	1,197	0,230
residuals-92	0,039	0,563	0,572
residuals-93	0,050	0,684	0,493
residuals-94	0,171	1,831	0,067
residuals-95	0,167	1,800	0,071
residuals-96	0,127	1,416	0,156
residuals-97	0,172	1,841	0,065
residuals-98	0,088	1,041	0,297
residuals-99	0,125	1,400	0,161
residuals-00	0,044	0,623	0,533
residuals-01	0,075	0,919	0,357

τικής ενότητας της χώρας. Συνολικά, το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος (steady state) των πλουσιότερων περιοχών (και η διαδικασία της σύγκλισης προς το συγκεκριμένο επίπεδο) είναι σαφώς μεγαλύτερο εν συγκρίσει με το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος των φτωχότερων νομών που εντοπίζονται, κυρίως, στο ηπειρωτικό τμήμα της χώρας.

Τέλος, στον Πίνακα 2 (ακολουθώντας τους Le Gallo et al 2002)[9] γίνεται έλεγχος των χωρικών αλληλεξαρτήσεων, οι οποίες επηρεάζουν την ορθή εκτίμηση του συντελεστή συγκλίσεως. Πράγματι, τα αποτελέσματα I-Moran σε σχέση με τα κατάλοιπα των παλινδρομήσεων, για κάθε χρονιά από το 1981-2008, δεν φαίνεται να καταδεικνύουν έντονη χωρική αυτοσυσχέτιση (spatial autocorrelation) και, με αυτήν την έννοια, μπορεί να υποστηριχτεί η αμεροληψία των εκτιμητών των προηγούμενων παλινδρομήσεων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας την ανάλυσή μας, ως προς τη δυναμική και των δύο εκδοχών της συγκλίσεως διαπιστώνουμε διαχρονική άμβλυνση της σ-σύγκλισης (δηλαδή αύξηση της ανισοκατανομής του εισοδήματος μεταξύ των νομών), ενώ, στα πλαίσια της υπό συνθήκης β-σύγκλισης, τόσο η μεγεθυντική δυναμική όσο και το μακροπρόθεσμο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος φαίνεται να διαφοροποιούνται μεταξύ των νομών ή/και μεταξύ των επιμέρους χωρικών και εισοδηματικών ενοτήτων (different steady states). Εξάλλου, λόγω των διαφορετικών μακροπρόθεσμων επιπέδων ισορροπίας του κατά κεφαλήν εισοδήματος, η άνιση κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ των νομών ενισχύεται, με τα συγκυριακά κυκλικά χαρακτηριστικά του προϊόντος να επηρεάζουν μεσοπρόθεσμα τη δυναμική της.

Ως προς τη χωρική διάσταση της μεγεθυντικής δυναμικής και της σύγκλισης επί υψηλότερων επιπέδων κατά κεφαλήν εισοδήματος, θα πρέπει να τονιστεί ότι αυτή δεν συνδέεται με συγκεκριμένα γεωγραφικά τμήματα της χώρας (π.χ. δυτική, κεντρική, νότια, βόρεια Ελλάδα κ.ο.κ.) αλλά κυρίως με τα νησιά (λόγω των τουριστικών υπηρεσιών) και την Αττική στη βάση της ανάπτυξης σημαντικών οικονομιών αστικής συγκέντρωσης. Με βάση το εισοδηματικό κριτήριο, οι πλουσιότεροι νομοί παρουσιάζουν, ομοίως, μεγαλύτερη μεγεθυντική

9. Βλ. Αναγνώστου και Πετράκος, 2008.

δυναμική και σύγκλιση επί υψηλότερων, μακροπρόθεσμα, επιπέδων κατά κεφαλήν εισοδήματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πλουσιότεροι νομοί συμπίπτουν, χωρικά, κυρίως με τα νησιά, την Αττική και με εκείνους τους ηπειρωτικούς νομούς που συνιστούν, τηρουμένων των αναλογιών, τα οιονεί κέντρα στην κλίμακα της περιφέρειάς τους ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη γεωγραφική τους θέση. Με αυτήν την έννοια, φαίνεται να εντείνονται τόσο οι διαπεριφερειακές ανισότητες (Αττική, νησιά και κυρίως το Νότιο Αιγαίο εν συγκρίσει με τις άλλες περιφέρειες), όσο και οι ενδοπεριφερειακές ανισότητες στο επίπεδο των ηπειρωτικών νομών της χώρας.

Ως προς τις ασκούμενες πολιτικές θα πρέπει να τονιστεί η ανάγκη ενίσχυσης όχι μόνον των μεταφορικών υποδομών αλλά και η παράλληλη ενίσχυση της ψηφιακής σύγκλισης, του ανθρώπινου κεφαλαίου και των παραγωγικών συστημάτων των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών, έτσι ώστε η χωρική ολοκλήρωση να καταστεί περισσότερο ισόρροπη και συστημική. Βέβαια, η εν λόγω συστημικότητα, ως ευρύτερη διασύνδεση των παραγωγικών συστημάτων της χώρας και ολοκλήρωσής τους στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον (εθνικό και ευρωπαϊκό), θα καταστεί εφικτή μόνον στη βάση ενός νέου εξωστρεφούς αναπτυξιακού προτύπου προσανατολιζόμενου στην παραγωγή προϊόντων υψηλότερης προστιθέμενης αξίας. Μόνον ένα τέτοιο πρότυπο ανάπτυξης μπορεί να συμβάλει στην επίτευξη μεγαλύτερων επιπέδων κατά κεφαλήν εισοδήματος και μακροπρόθεσμα στην ενίσχυση της σύγκλισης μεταξύ των νομών της χώρας.

Αναγκαία προϋπόθεση για την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας είναι η ενσωμάτωση των πιο σημαντικών παραμέτρων της πραγματικής οικονομίας στο επίπεδο των αποφάσεων και των πολιτικών: του χώρου και του χρόνου. Αυτό σημαίνει επίγνωση του γεγονότος ότι η γεωγραφία των οικονομικών δραστηριοτήτων είναι αυτή που καθορίζει τη γεωγραφία της ανάπτυξης η οποία, με τη σειρά της, προσδιορίζει τη δυναμική των μορφών της οικονομικής ολοκλήρωσης. Στο βαθμό που η οικονομία δεν είναι α-χωρική (spaceless) τότε τα ζητήματα της χωρικής διάστασης των δραστηριοτήτων και, επομένως, των δυναμικών που αναπτύσσονται είναι πράγματι σημαντικά τόσο για τη διαδικασία της συγκλίσεως των περιφερειών εντός της χώρας όσο και συνολικά μεταξύ των περιφερειών της χώρας και των ευρωπαϊκών περιφερειών. Με αυτήν την έννοια, είναι επιτακτική η ανάγκη ενός συνολικού επαναπροσδιορισμού των περιφερειακών πολιτικών της ΕΕ.

Όμως, η καθολική επικράτηση του νεοφιλελεύθερου προτύπου και η συνυφασμένη με αυτό άμβλυνση των ευρωπαϊκών αναδιανεμητικών και αναπτυξιακών πολιτικών δημιουργούν όρους δυσμενείς για την ίδια τη διαδικασία της σύγκλισης, καθώς η συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη διαχείριση του χρέους βαθαίνει την ύφεση των ευρωπαϊκών οικονομιών και, κυρίως, του ευρωπαϊκού νότου. Δίχως αναδιανεμητικές/αναπτυξιακές πολιτικές το υπέρογκο δημοσιονομικό χρέος θα αποσυνθέσει τις οικονομίες του ευρωπαϊκού νότου και κυρίως την ευάλωτη ελληνική οικονομία, καθώς οι συσταλτικές πολιτικές βαθαίνουν περαιτέρω την ύφεση και, επομένως, καθιστούν το χρέος μη βιώσιμο. Σε μια τέτοια περίπτωση, ελλείψει σημαντικών επενδύσεων, οι περιφερειακές ανισότητες θα συνεχίζουν να αναπαράγονται, επί μειωμένων επιπέδων κατά κεφαλήν εισοδήματος, αν και με ρυθμούς διαφορετικούς. Τουτέστιν, η αποσύνθεση του οικονομικού και κοινωνικού ιστού θα είναι συγκριτικά εντονότερη σε ορισμένους ηπειρωτικούς νομούς, πιθανώς σ' εκείνους που κατά την προηγούμενη περίοδο της ανάπτυξης, παρουσίαζαν, ήδη, τις μεγαλύτερες διαρθρωτικές αδυναμίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Γιαννιάς Δ., Λιαργκόβας Π. και Μανωλάς Γ., 1997, «Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα, 1961-1991», *Τόπος*, τεύχ. 13, σ. 47-61.

Λιαργκόβας Π., Γιαννιάς Δ. και Φωτόπουλος Γ., 2003, «Συγκλίσεις και αποκλίσεις στην ποιότητα ζωής στην Ελλάδα, 1960-2000», *Αειχώρος*, τόμ. 2, τεύχ. 1, σ. 114-128.

Μιχαηλίδης Γ., 2009, «Κρίση, χώρος και ανάπτυξη: ερωτήματα και απαντήσεις (;)», *25 κείμενα για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Βόλου, σ. 395-421.

Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ., 1999/2004, *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην αστική ανάλυση και πολιτική*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας/Gutenberg.

Πετράκος Γ., 2009, «Περιφερειακές ανισότητες και επιλεκτική ανάπτυξη: οι οικονομικές δυναμικές του χώρου και οι προϋποθέσεις άσκησης αποτελεσματικής περιφερειακής πολιτικής», *25 κείμενα για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Βόλου, σ. 359-393.

Πετράκος Γ. και Οικονόμου Δ., 2004, «Διεθνοποίηση και διαρθρωτικές αλλαγές στο σύστημα αστικών κέντρων», στο Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ, *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην αστική ανάλυση και πολιτική*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας/Gutenberg.

Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Γ., 2004, *Περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα,* Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.

Συριόπουλος Κ., Λαμπριανίδης Λ. και Αστερίου Δ., 1997, «Σύγκλιση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στους νομούς της Ελλάδας», *Τόπος*, τεύχ. 13, σ. 63-76.

Φωτόπουλος Γ., Γιαννιάς Δ. και Λιαργκόβας Π., 2002, «Οικονομική ανάπτυξη και σύγκλιση στους νομούς της Ελλάδας, 1970-1994: Εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις», *Αειχώρος,* τόμ. 1, τεύχ. 1, σ. 60-91.

Ξενόγλωσση

Aghion P. and Howitt P., 1992, «A model of growth through creative destruction», *Econometrica*, vol. 60, no 2, pp. 323-51.

Alexiadis S. and Tomkins J., 2004, «Convergence clubs in the regions of Greece», *Applied Economics Letters*, vol. 11, pp. 387-391.

Arrow K., 1962, «Economic welfare and the allocation of resources for invention», in Nelson R., *The rate and direction of inventive activity*, Princeton, Princeton University Press, pp. 609-626.

Barro R. J., 1991, «Economic growth in a cross section of countries», *Quarterly Journal of Economics,* vol. 106, pp. 407–444.

Barro R. J. and Sala-I-Martin X., 1991, «Convergence across states and regions», *BPEA*, vol. 1, pp. 107-158.

Barro R. J. and X. Sala-I-Martin, 1992a, «Convergence», *Journal of Political Economy*, April.

Barro R. J. and X. Sala-I-Martin, 1995, *Economic growth,* Cambridge, Mass, MIT Press.

Benos N. and Karagiannis S., 2008, «Convergence and economic performance in Greece: Evidence at regional and prefecture level», *Review of Urban and Regional Development Studies*, vol. 20, no 1, pp. 52-69.

Bosworth B. and Kollintzas T., 2001, «Economic growth in Greece: Past performance and future prospects», in Bryant R., Garganas N. and Tavlas G. (eds), *Greece's economic performance and prospects*, Athens, Bank of Greece and The Brooking Institution, pp. 189-237.

Cass D., 1965, «Optimum growth in an aggregative model of capital accumulation», *Review of Economic Studies,* vol. 32, pp. 233-240.

Christopoulos D. and Tsionas E., 2004, «Convergence and regional productivity differences: Evidence from Greek prefectures», *The Annals of Regional Science*, vol. 38, pp. 387-396.

Ciccone A., 2002, «Agglomeration effects in Europe», *European Economic Review*, vol. 46, no 2, pp. 213-227.

Dewhurst J. H. and Mutis-Gaitan H., 1995, «Varying speeds of Regional GDP per capita convergences in the European Union, 1981-1991», in Armstrong H. W. and Vickerman R.W. (eds), *Convergence and divergence among European regions*, European Research in Regional Science, vol. 5, pp. 22-39.

Easterly W., 1999, «Life during growth», *Journal of Economic Growth*, vol. 4, pp. 239-275.

Forslid R., Halland J. and Midelfart-Knarvik K., 2002, «A U shaped Europe? A simulation study of industrial location», *Journal of International Economics*, vol. 57, pp. 273-297.

Friedman M., 1992, «Do old fallacies ever die?», *Journal of Economic Literature*, vol. 30, no 4, pp. 2129-2132.

Gallup J.L., Sachs J.D. and Mellinger A.D., 1999, «Geography and economic development», *International Regional Science Review*, vol. 22, pp. 179-232.

Giannitsis T., 1993, «World market integration: Trade effects and implications for industrial and technological change in the case of Greece», in Psomiades H. and Thomadakis S. (eds), *Greece, the New Europe, and the changing international order*, New York, Pella for the

Center for Byzantine and Modern Greek Studies, Queens College, City University of New York, pp. 217-256.

Grossman G. M. and Helpman E., 1991, «Quality ladders and product cycles», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 106, pp. 557-586.

Hirschman A., 1958, *The strategy of economic development*, New Haven, Yale University Press.

Hodrick R. and Prescott E., 1997, «Postwar U.S. business cycles: An empirical investigation», *Journal of Money, Credit, and Banking*, vol. 29, no 1, pp. 1-16.

Ioakimoglou E. and Milios J., 1993, «Capital accumulation and over-accumulation crisis: The case of Greece (1960-1989)», *Review of Radical Political Economics*, vol. 25, no 2, pp. 81-107.

Jacobs J., 1969, *The economy of cities*, Vintage, New York.

Jacobs J., 1984, *Cities and the wealth of nations: Principals of economic life. Vintage*, New York.

Kangasharju A., 2010, «Beta convergence in Finland: Regional differences in speed of convergence», *Applied Economics*, vol. 30, no 5, pp. 679-687.

Koopmans T., 1965, «On the concept of optimal economic growth», in Pontificia Accademia delle scienze, *Study week on the econometric approach to development planning*, Pontificiae Academiae Scientiarum scripta varia, no 28, chap. 4, Amsterdam, North Holland, pp. 225-287.

Krugman P., 1991, «Increasing returns and economic geography», *Journal of Political Economy*, vol. 99, pp. 484-499.

Krugman P., 1991, *Geography and trade*, MIT Press.

Krugman P., 1995, *Development, Geography and economic theory*, MIT Press.

Lall S. and Yilmaz S., 2001, «Regional economic convergence: Do policy instruments make a difference?», *The Annals of Regional Science*, vol. 35, no 1, pp. 153-166.

Le Gallo J., Ertur C. and Baumont C., 2002, «A spatial econometric analysis of convergence across European regions (1980–1995)», in Fingleton B., *European regional growth,* Berlin, Springer-Verlag.

Levine R. and Renelt D., 1992, «A sensitivity analysis of cross-country growth regressions», *American Economic Review*, vol. 82, no 4, pp. 942-963.

Lucas R., 1988, «On the mechanics of economic development», *Journal of Monetary Economics*, vol. 22, pp. 3-42.

Mankiw N., Romer D. and Weil D., 1992, «A contribution to the empirics of economic growth», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 107, pp. 407-437.

Massmann M. and Mitchell J., 2003, «Reconsidering the evidence: Are Eurozone business cycles converging?», *Working Paper* B-05, Center for European Integration Studies, Universität Bonn.

Michelis L., Papadopoulos A. P και Papanikos G., 2004, «Regional convergence in Greece in the 1980s: An econometric investigation», *Applied Economics*, vol. 36, pp. 881-888.

Myrdal G., 1957, «Economic development and underdevelopment regions», *Hutchinson*.

Panteladis I. and Tsiapa M., 2011, «Business cycle synchronisation in the Greek regions», *Journal of Urban and Regional Planning*, vol. 3, no 2, pp. 143-158.

Petrakos G. and Artelaris P., 2008, «Regional inequalities in Greece», in Coccosis H. and Psycharis Y., *Regional analysis and policy. The Greek experience*, Physica-Verlag HD, pp. 121-139.

Petrakos G. and Saratsis Y., 2000, «Regional inequalities in Greece», *Papers in Regional Science*, vol. 79, pp. 57-74.

Porter M., 1990, *The competitive advantage of nations*, Basingstoke, Macmillan.
Quah D., 1993, «Galton's fallacy and tests of the convergence hypothesis», *Scandinavian Journal of Economics*, vol. 95, no 4, pp. 427-443.
Rochester Conference Series in Public Policy, no 24, pp. 55-104.
Romer P., 1986, «Increasing returns and long run growth», *Journal of Political Economy*, vol. 94, pp. 1002–37.
Romer P., 1990, «Endogenous technological change», *Journal of Political Economy*, vol. 98, pp. 71–102.
Sala-I-Martin X., 1996, «Regional cohesion: Evidence and theories of regional growth and convergence», *European Economic Review*, vol. 40, pp. 1325-1352.
Siriopoulos C. and Asteriou D., 1997, «Testing the convergence hypothesis for Greece», *Managerial and Decision Economics*, vol. 18, no 5, pp. 1-8.
Siriopoulos C. and Asteriou D., 1998, «Testing for convergence across the Greek regions», *Regional Studies*, vol. 32, no 6, pp. 231-238.
Skouras T., 2001, «The Greek experiment with the third way», in Arestis P. and Sawyer M. (eds), *The Economics of the third way*, Cheltenham, Edwar Elgar, pp. 170-182.
Solow R., 1956, «A contribution to the theory of economic growth», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 70, pp. 65-94.
Swan T.W., 1956, «Economic growth and capital accumulation», *Economic Record*, vol. 32, pp. 334-361.
Tsakalotos E., 1998, «The political economy of social democratic economic policies: the PASOK experiment in Greece», *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 14, no 1, pp. 114-138.
Tsionas E., 2002, «Another look at regional convergence in Greece», *Regional Studies*, vol. 36, no 6, pp. 603-609.